

ÓBUDA HELYRAJZA A HÓDOLTSÁG VÉGÉTŐL A XIX. SZÁZAD KÖZEPÉIG^x

Óbuda Budapestnek az a városrésze, amely - ha megszakításokkal is - csaknem kétezer éves városi múlttra tekinthet vissza, de amely a legváltozatosabb sorsfordulók után jutott el mai arculatának kialakulásáig. A római hódítás után helytartói székhely, virágzó városi élet színtere; a népvándorlás korában romváros, ahol azonban az élet talán nem szűnt meg teljesen; a honfoglalás után a fejedelmi, majd királyi szálláshelyek egyike, Buda néven az ország egyik fontos városa, káptalani székhely; Uj-Budának a XIII. század derekán történt megalapítása óta Ó-Buda, a XIV. század közepétől a magyar királynék városa, miközben felerészben egyházi - káptalani - birtok maradt; a hódoltság idején török részről a budai pasa hász-birtoka,¹ s magyar részről is kincstári birtok, a komáromi váruradalom tartozéka, egészen 1659-ig, amikor is a Zichy grófi család birtoka,² magánföldesuri fennhatóság alatt álló mezőváros lett; 1766-tól a jobbágyfelszabadításig ismét kincstári birtok, az óbudai koronauradalom székhelye; az abszolutizmus idején, 1849-től 1861-ig Budához csatolva, majd 1873-ig ismét önálló mezővárosként folytatta létét, míg azután Pesttel és Budával egyesülve az egyesült főváros III. kerülete nem lett.

Óbuda történeti helyrajzát különösen érdekessé teszi a szinte két évezredes települési folytonosság, az, hogy a középkorban az épületek és az utcák sokhelyütt egyenesen a római kori alapokra, az ujkorban pedig a középkoriakra települtek rá. Ezt a régebben is sejtett és néhány régészeti lelettel is igazolt tényt az utóbbi évek nagyszabású régészeti feltárásai bőségesen alátámasztották.³

Óbuda ókori és középkori történetének s ezen belül topográfiajának gazdag irodalma van, de a város történetének kevésbé fényes évszázadai, a XVII-XIX. század történetének és topográfiajának kérdé-

^x A témakörbe vágó óbudai ipari jellegű létesítményekkel (malmokkal, manufaktúrákkal stb.) Endrei Walternek ugyanebben a kötetben megjelent tanulmánya foglalkozik. A jelen cikknek az óbudai lakóházakkal foglalkozó része Gál Éva és Endrei Walter közös munkája.

sei meglehetősen feldolgozatlanok.⁴ Márpedig ezek az évszázadok nem ugorhatók át, hiszen a települési-topográfiai folyamatosság rajtuk keresztül érte el korunkat, a huszadik századot.

A főváros egyesülése után Óbuda - itt most nem részletezhető okoknál fogva - kimaradt Budapest egészének a XIX. század utolsó évtizedeit és a XX. század elejét jellemző rohamos fejlődéséből; ennek következtében csaknem a XX. század közepéig megőrizte XVIII-XIX. századi településszerkezetét és városképét. Az első jelentős változást az 1940-es években az Árpád-híd építése hozta magával: a hídfo kialakításához Óbuda régi városközpontjában nagy területen lebontották a házakat, s ezzel jónéhány utca teljesen megszűnt. Az 1960-as évek végén megindult rekonstrukció azután a régi Óbudát szinte teljesen eltörölte a föld színéről, s csak rezervátumként hagyott meg néhány épületet; az új lakótelep építésével az utcahálózat is alaposan átalakult. A topográfiai azonosításoknál ezért sok esetben nem lehet a mai állapotról utalni: ilyenkor az 1940 illetve az 1970 előtti helyrajzi adatokra történik hivatkozás. A tájékozódás megkönnyítésére Óbudának az Árpád-híd építése előtti térképét is közöljük (1. ábra).

Források

Óbuda XVII-XIX. századi topográfiájának meglehetősen szegényes és szórványos a forrásanyaga. Ez különösen a korai időszakra érvényes. A XVII. századi, XVIII. század eleji topográfiára csak közvetve, visszamenőleg következtethetünk, illetve feltevésekre szorítkozhatunk. Térképek, tervek és ábrázolások, amelyek segítségével az írásos forrásokban elszórtan található topográfiai adatokat pontosabban helyhez köthetjük, csak a későbbi időkből maradtak fenn. Az első grafikus ábrázolás (a közismert Dillich-féle, Óbudát romokban ábrázoló XVI. század végi - XVII. század eleji metszet után) az 1737-ben, Bél Mátyás *Notitia Hungariae novae...* című munkájának III. kötetében megjelent metszet, amely Buda és Óbuda látképét keletről ábrázolja, de Óbudából igen keveset mutat.

Óbuda határát és beépített területét ábrázoló térképek a XVIII. század második felétől kezdve maradtak ránk, s köztük jónéhány olyan, amely igen jól használható az óbudai topográfia vizsgálatához.

Egyes épületekre nézve becses forrás a kamarai terveknek az Országos Levéltárban őrzött gyűjteménye, amelyben az óbudai topográfia szempontjából különösen érdekesek Gföller kamarai építőmester 1774-ben készült felvételei az összes óbudai uradalmi épületekről.

Míg Buda és Pest topográfiájának kutatása a XVII. század végétől kezdve fennmaradt, a város összes ingatlanaira kiterjedő telekösszeírásokra támaszkodhat, Óbudáról ilyenek csak a XVIII. század végétől kezdve állnak rendelkezésre, de pontosság és részletesség tekintetében ezek is elmaradnak a budaiak és pestiek mögött. Óbudán az adó-

kivetést nem évenkénti telekösszeírás (Grundbuch-Conscription) alapján végezték - mint Budán -, hanem a Portion-Buchnak vagy Contributions-Buchnak nevezett, a községi bíró által évenként felvett adóösszeírás alapján. Ezek a községi adókönyvek folyamatosan csak 1754-től kezdve maradtak fenn.⁵ Mivel azonban az óbudai jobbágyok és zselérek állami adóját nem ingatlanbirtokuk, hanem mezőgazdasági termelvényeik, állatállományuk, esetleges kézműves vagy kereskedő tevékenységük alapján vetették ki, földesuri adójuk pedig a meghatározott összegű cenzusból, a kilencedből és a robotmegváltásból tevődött össze, a különféle - akár földesuri, akár községi, akár megyei - adóösszeírások a belterület topográfiájának vizsgálatához kevés - és akkor is csak közvetett - adatot tartalmaznak.

A községi adókönyvek - a későbbiekből visszakövetkeztethetően - az összeirt lakosokat nagyjából lakóhelyük sorrendjében vették számba, de házzámokat csak 1774-től alkalmaztak. A házzámozás ekkor a mai Kiscelli utca és Magyar Lajos utca sarkán kezdődött, onnan haladt dél felé, egészen Óbuda határáig (a mai Nagyszombat utcáig), majd az utca keleti házsorán vissza, utána a Mókus utcán újra lefelé az utca déli végéig, ezt követően a Lajos utca keleti házsorán észak felé, a kastélyig, majd a mai Korvin Ottó téren, a Lajos utca nyugati házsorán dél felé, közben sorra véve a plébániatemplom körüli kisebb háztömböket, végül a város északi, északnyugati és nyugati részén fekvő háztömböket vagy utcákat. Ebben az időben azonban csak a községi adózásban résztvevő lakosok házait sorszámozták; a nemesek, papok, tanítók, uradalmi és községi alkalmazottak, taxalisták által lakott házakat kihagyták az adókönyvből.

Ez a házzámozási rendszer az 1785/86-as adóévben változott meg. Ettől kezdve ugyanis a plébániatemplom kivételével az összes épületeket házzámmal jelölték (tehát nemcsak - mint addig - az adózásra kötelezettek házait vették nyilvántartásba), s egyuttal logikusabbá tették a házzámok sorrendjét is. 1785 novemberétől kezdve Óbuda 1. számú háza a Lajos utca Duna felőli, vagyis keleti házsorának legdélibb épülete volt; a házzámok az utcának ezen az oldalán folyamatosan haladtak észak felé, egészen az akkori beépített terület legészakibb házáig, amely a mai Sorompó utca vonalában állt. Itt a házzámozás az utca tulsó oldalán (a későbbi Laktanya utca nyugati házsorán) fordult vissza dél felé, majd a Lajos utca és Mókus utca sarkán ismét észak felé, s így tovább, általában dél-északi irányban és vissza, közben helyenként sorra véve a rövidebb, kelet-nyugat irányú átjáró utcákat is. 1785-ben az utolsó - 682. számú - ház a későbbi Pacsirtamező (ma Korvin Ottó) utca délkeleti végében állt.

Az 1785-ben bevezetett házzámozási rendszer mindvégig, egészen Óbudának az egyesült fővárosba való beolvadásáig érvényben maradt. A házzámokban is csak annyi változás történt, hogy az 1785 után keletkezett épületeket 1826-ban beszámolták a többi közé (1785 és 1826 között, mintegy 40 évig, az ujonnan épült házakat csak 01, 02, stb.

jellel iktatták a többi közé). Miután 1826-ban az átszámozás megtörtént, Óbuda utolsó háza a 751. sorszámot viselte. Ez a ház a XVIII.-XIX. század fordulójára idején beépült Királyhegyen (Kolnberg), vagyis a mai Nagyszombat utcai amfiteátrum helyén állott. Az átszámozás azonban lényegében csak a 300-as sorszám fölötti épületeket érintette.

Az azonosítást mindemellett megnehezíti az, hogy a számváltozáskor a korábbi házszámot nem tüntették fel, s így - amennyiben a háztulajdonos is megváltozott - az ingatlanok azonosítása bizonytalanra válik.

Óbuda XVIII. századi topográfiájának legfontosabb forrásai közé tartoznak azok a térképek, amelyeket Kneidinger András kamarai földmérő készített az óbudai koronauradalom helységeiről, köztük Óbudáról. Kneidinger a pozsonyi Magyar Kamara megbízásából 1766 és 1778 között felmérte és feltérképezte előbb a diósgyőri, majd a bélyei, a tokaji, az aradi, a ráckevei és végül az óbudai uradalmat. E nagyszabású - nyilvánvalóan az urbérrendezéssel összefüggő - munkálat eredményeként készült térképlapokat még annak idején, a Magyar Kamara levéltárában egybefűzték, s ma Kneidinger-atlasz néven ismerik.⁶

Az óbudai uradalom minden helységről - az összesítő térképen kívül - két lap található az atlaszban. Az egyik van keltezés⁷ (1778), a másikon nincs.⁸ Kneidinger szöveges bevezetőjéből kiviláglik, hogy az utóbbi az urbérrendezés előtti állapotot ábrázolja, a keltezett térkép pedig - amelyen az adott helység urbéres és nem urbéres földterületének nagyságát és megoszlását feltüntető tabellák is helyet kaptak - az urbérrendezés utáni állapotot.

Óbudának a Kneidinger-atlaszban található két térképét elsőként Bártfai Szabó László publikálta,⁹ a középkori topográfia bizonyos kérdéseinek megoldásához keresve támpontokat. Szabó a keltezetlen lapot úgy közölte, mint Óbuda 1766-os térképét, holott sem magán a térképlapon, sem az atlaszban másuttalás nincs utalás ennek a térképnek a dátumára. Szabó nyilván azért datálta 1766-ra, mert a térkép az urbérrendezés előtti állapotot ábrázolta. (Mindenesetre könyvében e datálás forrását nem jelöli meg). Csakhogy Óbudán az urbérrendezést a jobbagység és a Kamara vitája folytán csak 1772-1774-ben hajtották végre,¹⁰ másrészt pedig Kneidinger csak 1777-ben érkezett az óbudai uradalomba a felmérés megkezdésére, korábban az ország más pontjain dolgozott, 1766-ban tehát az ő kezéből nem kerülhetett ki Óbuda-térkép.¹¹ A Kneidinger-atlaszban található keltezetlen lap nem készülhetett 1777 előtt.

Óbudáról azonban valóban készült térkép korábban is. A bécsi Hofkammerarchiv térképgyűjteményében fekszik egy Óbuda-térkép, amelyet a rajta olvasható felirat szerint Hyross György hites földmérő másolt 1775-ben Coroni Sámuel kamarai földmérő térképéről.¹² Az eredeti lapon - amelyet eddig nem sikerült fellelni egyetlen magyarországi gyűjteményben sem - nem volt dátum. A Magyar Kamara irata-

iből azonban megállapítható, hogy Coroni 1767-ben dolgozott Óbuda felmérésén.¹³

Kneidinger keltezetlen térképe (1. kép) feltűnően hasonlít az 1767-es Coroni-térképhez, annak szinte pontos másolata. Csak a belterület ábrázolásában van különbség a kettő között: Coroni térképén a sematikus házalaprajzok kusza halmazából alig vehetők ki utcavonalak, Kneidinger viszont határozottan megrajzolta az utcákat.

Valószínű, hogy Kneidinger az urbérrendezés előtti állapotot feltűntető Óbuda-térképet Coroni 1767-es munkája alapján készítette el, hiszen 1777-ben saját felmérése alapján már nem is rajzolhatta volna meg az urbérrendezés előtti Óbudát. Végeredményben tehát a keltezetlen Kneidinger-térképről valóban azt mondhatjuk, hogy Óbudát nagyjából az 1767-es állapotában mutatja, - ha nem is akkor készült.

A keltezetlen és az 1778-as Kneidinger-térképlap között a belterület ábrázolásában s ezen belül az utcavonalakban meglehetősen nagy különbségek vannak. Ezekből azonban nem vonható le az a következtetés, hogy a város beépítettsége, utcavonalai valóban ilyen nagy változásokon mentek át egyetlen évtized alatt. Valójában Coroni 1767-ban egyáltalán nem törekedett a belterület pontos ábrázolására; feladata nyilván más volt. Kneidingernek tehát 1777-ben a belterületet illetően nem volt mit lemásolnia Coroni térképéről. A beépített terület feltehetően saját kialakult képe alapján rajzolta meg, akkor, amikor a terület mérnöki felmérését még nem végezte el.

Az urbérrendezés utáni állapotot feltűntető térképet Kneidinger már a saját felmérései alapján rajzolta meg, s ez a térkép több ponton, egyebek közt a belterület ábrázolásában is eltér a feljebb említett laptól.

Kneidinger azonban 1778-ban egy harmadik térképet is rajzolt Óbudáról.¹⁴ (2. kép). Ez a lap nem került be az atlaszba, - talán eltérő formátuma miatt, - és mindeddig, úgy látszik, elkerülte a kutatók figyelmét. Pedig Óbuda topográfiája és településtörténete szempontjából ez a legfontosabb. Ezen a térképen ugyanis Kneidinger a telkes jobbágyok telki tartozékait, tehát beltelkeiket, szántó- és rétparcelláikat ábrázolta a legnagyobb részletességgel. A lap jobboldalán az óbudai telkes jobbágyok névsora olvasható, 1-től 233-ig terjedő sorszámmal ellátva; ugyanezekkel a sorszámokkal jelölte Kneidinger a belterületen a jobbágyok háztelkeit, a külterületen három tagban (Winterfeld, Sommerfeld, Brachfeld) fekvő szántóikat és két tagban fekvő rétjeiket. Ezen a térképen tehát a belterület is fontos volt, hiszen a jobbágytelkeket pontosan kellett berajzolni. S valóban, a belterület tekintetében ez a lap bizonyult a legmegbízhatóbbnak. Az ábrázolás hitelessége több forrásból is ellenőrizhető.

Kneidinger ezen az utóbbi térképen a beltelkek közül csak a telkes jobbágyokét látta el sorszámmal; a házas zsellérek házaít egy-egy sematikus házalaprajzzal - apró téglalappal vagy négyzettel - jelezte, a középületek és uradalmi épületek alaprajzát pedig a lehetőség

szerint hiven igyekezett megrajzolni (2. ábra), már amennyire a térkép kis mérete ezt megengedte. Az 1777/78. évi óbudai adókönyv igazolja, hogy Kneidinger ott tüntetett fel a jobbágyházak között zsellérházakat, ahol azok valóban voltak, s annyit, amennyit az adókönyv is felsorolt. Ezek a telekhatárok és ezek a házalaprajzok tehát felmérés eredményeként kerültek a térképre, nem pedig hozzávetőleges jelölésként, mint az előzőekben tárgyalt két lapra. A középületek alaprajza tekintében az 1774-ben készült Gföller-féle felvételek igazolják az atlaszba be nem kötött Kneidinger-térkép megbízhatóságát.

Az utcavonalak tekintetében - amelyek a három Kneidinger-térképen más-más képet mutatnak - a mintegy három évtizeddel később készült, 1810-ben megjelent Lipszky-térkép,¹⁵ (3. ábra) és az 1858-1861-ben hivatalos megbízásból Varásdy Lipót, Buda város főmérnöke által végzett felmérés¹⁶ (3. kép) bizonyítja a harmadik Kneidinger-térkép helyességét, s egyuttal azt is, hogy az atlaszba bekötött két térképet a beépített területet illetően nem tekinthetjük megbízható forrásnak. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az utcavonalak nem változhattak meg egy éven belül, de még tíz éven belül sem olyan mértékben, mint ahogy azt a három Kneidinger-térkép ábrázolja (hacsak nem történik városszabályozás, amiről azonban itt szó sem volt). A térképeken látható különbségek tehát nem vezethetők vissza valóságos különbségekre, változásokra; magyarázatuk a térképek feladatában keresendő. A város földesura, a Magyar Kamara azért mérette fel az uradalom többi helysége mellett Óbuda területét is, hogy pontos képet kapjon arról, mekkora az urbéres és a nem urbéres földterület. Az atlaszba bekötött két lap csak a mezőgazdaságilag hasznosított terület (szántó, rét, szőlő, legelő), vagyis a külterület ábrázolását tűzte ki céljául, s az urbéres területet is csak táblákban, nem pedig parcellákra lebontva vetítette térképre. A belterület ábrázolásának csak a harmadik lapon volt jelentősége (itt is csak a jobbágytelkek egyenkénti jelölése miatt), ezért aztán ezen a térképen a belterület a korábbi lapokhoz képest összehasonlíthatatlanul pontosabb megjelenítést nyert. A beépített terület topográfiájának vizsgálatában tehát erre a Kneidinger-térképre tanácsos támaszkodni.

A fentiekben tárgyalt alapvető forrásokon kívül számos fontos adatot tartalmaznak Óbuda topográfiájáról a birtokos Zichy-család, a Magyar Kamara, a bécsi Udvari Kamara, a Magyar Kancellária, a Helytartótanács, a bíróságok, valamint Pest megye és Óbuda mezőváros levéltáraiban őrzött iratok, részlettérképek, tervek. Az adatok szórványosságára miatt azonban sok kérdés még nem volt teljesen tisztázható, s könnyen lehet, hogy a jövőben előkerülő adatok még számos ponton kiegészítik vagy módosítják az eddigi kutatás eredményeit.

Óbuda határa

Az 1767-es Coroni-térkép, majd az 1777-1778-as három Kneidinger-térkép Óbudát azok között a határok között ábrázolta, amelyek 1873-ig, a főváros egyesüléséig érvényben voltak. Óbudát keletről a Duna határolta, délen, nyugaton és északon sorrendben Buda, Pesthidegkut, Solymár, Üröm, Békásmegyer és Kissing-pusztá. A Budát Óbudától elválasztó határ a XVIII. század derekán a mai Nagyszombat utca (1930-ig: Határ ut) vonalában kezdődött, majd a Bécsi utat átszelve a mai Doberdó ut vonalán haladt a Kálváriáig; innen, északnyugati irányban, nagyjából a mai Remetehegyi ut mentén, a Mátyás-hegy északi oldalában felkapaszkodott a Remete-hegy, majd a Felső Kecske-hegy csúcsa alá, ahonnan a Hármashatár-hegy tetejére vitt, s itt a Buda-Óbuda-Hidegkut hármashatárnál ért véget. Az Óbuda-Hidegkut határ a Virágosnyereg érintésével a Csucshegy, északnyugati lejtőjéig, a Solymárral közös hármashatárig tartott. Óbuda határa innen északkelet felé fordult, és Solymár meg Üröm felé lényegében azonos volt a főváros mai határával. Az Óbuda-Üröm-Békásmegyer hármashatártól, amely a Péter-hegy északkeleti lejtőjén volt, a város határa előbb délre, majd a mai Határ ut - Kalászi ut vonalában keletre fordulva vezetett a Dunáig.

E határok közül a Buda-Óbuda közti határ régóta vitatott kérdés a szakirodalomban. Az Óbuda középkori topográfiája, sőt egész története szempontjából kulcsfontosságú 1355-ös határmegállapító oklevél helymeghatározásait sok kutató próbálta már értelmezni és azonosítani. Ujabban Györffy György a Lajos király oklevelében foglalt helymeghatározásokat úgy értelmezte, hogy azok a mai Szépvölgyi ut - zöldmáli völgy - Látó-hegy - Kecske-hegy vonalát jelölték, s hogy ennek megfelelően Buda és Óbuda határa 1355-ben a XVIII. század közepénél lényegesen délebbre volt.¹⁷

Ha ez az értelmezés helytálló, akkor meg kell találnunk azt az időpontot, amikor a határ megváltozott. Hiszen két település között a határ észrevétlenül nem változhat meg, még akkor sem, ha nem - mint itt - sokszáz holdnyi, hanem ennél sokkal kisebb területről van szó. A tapasztalat szerint a lakott települések határa rendkívül nagy állandóságot mutat; a vitás esetekben is - amelyek rendszerint csak egy-egy kis földdarabot érintettek - hosszú évtizedekig pereskedtek egymással a helységek, a legtöbbször eredménytelenül. Egyébként még a hosszú időn át lakatlan falvak határai is általában megmaradtak, hiszen a pusztáknak is volt földesuruk, aki nem tűrte birtokának csorbitását. Óbuda az 1355-ös oklevél és a Coroni-térkép keletkezése közti négy évszázadban csak tizenegy esztendeig állt lakatlanul: 1596 januárjától 1606 végéig;¹⁸ a zsitvatoroki béke után azonban régi lakosai tértek vissza. A visszaszállt óbudaiak 1608-ban két panaszos levelet irtak magyar részről való földesuruknak, a komáromi várkapitánynak, de nem tettek említést arról, hogy határuk ügyében bárminemű sérelem érte volna őket. Márpedig alig feltételezhető, hogy ekkora földdarabnak Buda

dához való csatolását szó nélkül hagyták volna. A határ megváltozása tehát nem következhetett be ebben az évtizedben.

A XVII. század egész folyamán semmi nyoma nincs annak, hogy az Óbuda-Buda határ változott, vagy akár vitatott lett volna. A Zichyek, akik 1659-től birtokolták a későbbi óbudai uradalmat, a középkorig visszamenőleg, a hódoltság idejét is beleértve, összegyűjtötték minden jogbiztosító iratot, köztük az uradalom helységeivel kapcsolatos határviták és perek iratait is, ezek közül azonban egy sem vonatkozik Óbudára.

A török kiűzése után, 1697-ben Pest megye tiszttviselői széles körű tanúkihallgatást és határjárást tartottak Buda város határának megállapítására. A Buda-Óbuda közti szakaszt régi óbudai lakosok vezetésével járták be, és az ő vallomásuk alapján rögzítették.¹⁹ Az Óbudán született, 1697-ben 60 éves Varga György és társai által adott helymeghatározásokat ma már szinte ugyanolyan nehéz azonosítani, mint az 1355-ösöket;²⁰ de abból, hogy az 1697-től a határnak térképen való ábrázolásáig eltelt hét évtizedben Óbuda és Buda között csak egy jelentéktelen, néhány négyszögölnyi terület miatt volt vita, arra következtethetünk, hogy az óbudai magyarok a XVII. század végén ugyanazt a határt mutatták meg a vármegyei uraknak, amelyik azután a XVIII. században is, sőt egészen 1873-ig fennállt.

1700-ban Zichy László, Óbuda akkori földesura panaszt tett Buda ellen, amely szerinte óbudai területen állította fel a város akasztófáját (egy későbbi tanuvallomás szerint "Neistifften fellyül, szőlők-höz közel"). A két helység közti határt ekkor Zichy instanciájára, s az általa lemásoltatott 1355-ös oklevéllel a kezükben járták be a megyei tiszttviselők, megint csak öreg óbudai magyarok vezetésével.²¹ Miután Óbuda földesura ezt követően, 1702-ben, 1708-ban, 1720-ban, 1735-ben is csak az akasztófa helye miatt pereskedett Budával,²² biztosra vehető, hogy 1700-ban Zichy az 1767-ben térképre vetett határt fogadta el Óbuda déli határául, - mégpedig ezuttal éppen a Lajos király oklevelében foglalt helymeghatározásokra is hivatkozva.

Mindezek alapján úgy látszik, hogy Óbuda déli határa a Zichyek földesurasága idején nem változott, sőt - tekintetbe véve a lakosság folytonosságát - az azt megelőző évszázadban sem. Hogy a török uradalom kezdete előtt történt-e (és ha igen, mikor) határváltozás Buda és Óbuda között, annak megállapítására a középkor történetének kutatói hivatottak.

A budai akasztófa helye körüli vitán kívül Óbudának Ürömmel, Solymárral és Hidegkúttal volt még vitás határügye a tárgyalt időszakban. Hidegkút az 1730-as évektől kezdve meg-megújuló küzdelmet folytatott a Hármashatár-hegy és a Virágos-nyereg alatti lejtőn elterülő, legelőnek használt bozótos terület ("dumeta") megszerzéséért. E határvita, amelynek több érdekes tanúkihallgatást és térképet köszönhetünk, Hidegkútra nézve eredménytelenül végződött.²³

Űröm 1750-ben indított határpert Óbuda ellen, a régi és az új bécsi postaut között fekvő, kb. 20 magyar holdnyi terület miatt. A postautat ugyanis valamikor az 1740-es években áthelyezték a Solymári partak déli oldaláról mai helyére, az északi oldalra, s Óbuda ekkor - az űrömieket állítása szerint - jogtalanul az új utig tolta ki határait.²⁴ Valószínűleg az űrömiekeknek volt igazuk, de Óbuda földesura bizonyult erősebbnek, s az Űröm-Óbuda határ ezen a szakaszon ettől kezdve az új bécsi országút vonalán húzódott.

Óbuda és Solymár között a bécsi országuttól délre eső, az akkor Sarkantyus-hegynek nevezett kisebb emelkedés melletti jelentéktelen terület miatt folyt több évtizeden át meg-megújuló határper.²⁵

Külterület, dülők

Kneidinger 1777-78-as felmérése szerint Óbuda területe kerekén 6 000 magyar hold volt. A város beépített része ennek a nagyjából háromszög alakú területnek délkeleti szögletében helyezkedett el. Ettől nyugatra illetve északnyugatra, a Bécsi uttól keletre és északkeletre legyezőalakban szélesülő lapályon terültek el a helység szántóföldjei; a beépített területtől északra, a Duna és az Aranyhegy között voltak a szűkös rétek, mocsarakkal, homokos, sóderes, terméketlen területekkel és a még szűkebb legelőkkel váltakozva. Legelőként használták még a Hármashatárhegy északi lábánál elterülő bozótos, latinul *dumeta*-nak nevezett területet. A szántó, a rét és a legelő nemcsak kevés volt a XVIII. század elejétől kezdve gyorsan növekvő lakossághoz képest, hanem gyenge minőségű is, így az ezekkel összefüggő művelési ágak nem játszottak nagy szerepet a város életében. Annál fontosabb volt a szőlő. Az Óbudát nyugat és északnyugat felől övező dombokat és a hegyek alacsonyabb lejtőit, ahol már a középkorban is jelentős szőlőtermesztés folyt, Buda visszavívása és Óbuda újjáépülése után gyors ütemben ültették be újra szőlővel. Kneidinger felmérése szerint 1777-ben 1 439 magyar hold területet foglaltak el a szőlők, miközben a szántóterület az 1 000 magyar holdat sem érte el.²⁶ Ennek megfelelően a helység mezőgazdaságában a bortermelés játszott döntő szerepet.

A beépített területnél sokszorta nagyobb külterület dülökre osztását és a dülők névvel való megkülönböztetését a gyakorlati élet szükségletei már régtől fogva megkövetelték. A dülőnevek általában meglehetősen hosszú életűek, s mint Pesty Frigyesnek a XIX. század közepén végzett országos méretű dülőnévgyűjtése mutatta, e nevek sok esetben igen régi történeti események vagy hosszú ideje elpusztult települések, megszűnt földhasználati módszerek, esetleg eltűnt tereptárgyak, stb. emlékét tartották fenn. Óbudán azonban a XVII. század végén megindult nagyarányú német betelepülés következtében a XVIII. század elején a dülőnevek folyamatossága megszakadt, s új, német dülőnevek alakultak ki. A régi, 1686 előtti - részben talán középkori ere-

detű - magyar dülőnevek közül csak néhányat ismerünk. A XVII-XVIII. század fordulója táján az esztergomi káptalan és a veszprémi püspök közti tizedper alkalmával kihallgatott óbudai öregek három régi szőlő-hegy névre emlékeztek: Papmál, Fenyőmál és Kereked nvvére, de helyükről nem tudtak közelebbi felvilágosítást adni.²⁷ Kereked neve azonban egy kb. háromnegyed évszázaddal későbbi forrásban még egyszer felbukkant, s ez lehetővé tette helyének meghatározását. Keltezetlen, de valószínűleg az 1780-as évek elején készült végrendeletében Omasztay Andrásné Rácz Zsuzsanna "Kerekedbe fekvő" fél negyed és fél nyolcad szőlőjét, amely Kónya István szőlője mellett volt, fiára hagyta; 1787 januárjában az örökös ezt a szőlőt eladta Kónya Istvánnak, az óbudai telekátírási jegyzőkönyv azonban ekkor már a németek közt használatos Petersberg névvel jelölte meg a dülőt.²⁸ A helyszín megtekintése magyarázatot ad a Kereked elnevezés eredetére: a Péter-hegy és az Arany-hegy között, a Péter-hegy déli lejtőjén egy távolból nézve csaknem szabályos köralaku mélyedés van, amelynek szeliden lejtő oldalai kiválóan alkalmasak lehettek a szőlőtermesztésre. A Kereked név ilyen késői előfordulása arra mutat, hogy a bár kisebbségbe került, de Óbudán továbbra is kitartó magyar lakosok körében tovább élt a magyar dülőnevek használata, még ha erről csak véletlenszerűen maradt is ránk írásos nyom. A lakosság többsége és a hivatalos helyek (a földesur, a megye stb.) azonban kétségkívül a német lakosság által adott dülőneveket használta, már a XVIII. század eleje óta. A XVIII. század első felének forrásaiban ugyan csak elvétve fordulnak elő dülőnevek, de a később használatban lévő elnevezések eredetének elemzéséből az derül ki, hogy a dülőnevek egy része a XVIII. század első felére vezethető vissza.

Az óbudai dülőnevek teljes felsorolását az 1854-55-ös kataszteri felvétel tartalmazza, az ehhez készült térkép²⁹ (4. kép) pedig pontosan mutatja a dülők elhelyezkedését. A dülőnevek egy része felvilágosítást ad az elnevezés hozzávetőleges időpontjáról.

Mindenképpen a XVIII. század elejére vezethetők vissza a malomokról történt dülőelnevezések: Enczinger, Krempmühl, Radlmühl, Mühlacker, Pulverstampfmühl Ried. Enczinger János budai löporügi felügyelő 1689-ben kapott engedélyt egy löpormalom építésére a mai római fürdői strand helyén³⁰ (ahol római alapokra épülve, a középkorban is malom állt); Enczinger az 1710-es években már meghalt, de a malom és a mellette lévő terület még csaknem két évszázadig az ő nevét viselte. A Kremp-malom dülő a mai Szentendrei ut és Pók utca sarkán lévő ugyancsak középkori eredetű patakmalom hódoltság utáni első bérletéről, Kremp Tóbiás budai pékmesterről³¹ kapta nevét (Kremp 1698-ban írta alá a bérleti szerződést). A Malomszántó-dülő ettől keletre terült el, a mai Pók utca és Nánási ut sarkán, s ugyancsak a XVII. század végétől működő két malomnak³² köszönheti elnevezését.

A Radlmühl dülő az eredetileg Frankl-malomnak nevezett, 1695-től Frankl (Mertz) Miklós budai péknek bérbeadott³³ és az

1750-es évektől a mellette álló Radl (Kerék) vendégfogadó után Radl-malomként emlegetett épületről nyerte nevét. A Magazinried (Raktár-dűlő) elnevezés a XVIII. század végén keletkezett, miután a katonai ruházati bizottság (Montours-Commissio) ruharaktárát Óbudára helyezték át; a mai Raktár utca neve is ennek emlékét őrzi. Ugyanebből az időből származik a Filatori-dűlő elnevezés, az 1782-ben felépült selyemfonóról.³⁴

Az Einsiedler-Ried (Remete-dűlő) elnevezés eredetét kutatva, 1699-ig kell visszamennünk. Ekkor jelentette be Prosperus ágostonrendi szerzetes a Budai Kamarai Adminisztrációnak, hogy Zichy István tiszttartójától engedélyt kapott remetelak építésére Óbuda mellett egy forrásnál ("bey den unweith Alt Ofen ligende brünnl").³⁵ Prosperus frater 1700-ban ugyanott már szántót is birtokolt,³⁶ majd 1705-ben Zichy Pétertől engedélyt nyert arra, hogy remetelakja mellett egy kis kápolnát emeljen.³⁷ A jámbor óbudaiak jól gondoskodtak remetéjükről: 1728-ban a földesur által kiadott teleklevél szerint Prosperus összesen 5 fertály (4 000 négyszögöl) szőlővel rendelkezett, a már ekkor Einsiedler-Hueth-nak nevezett szőlőben és a szomszédos dűlőkben.³⁸

1730-ban, Prosperus halála után Witingergergely, egy másik ágostonrendi szerzetes folytatta a remeteséget,³⁹ de 1753-ban a remetelak már üresen dűledezett, s le is bontották.⁴⁰ A kápolna azonban még jó ideig fennmaradt; az 1767-es és az 1778-as térképek tanúsága szerint a bécsi országut mentén, kb. a mai Föld utca torkolatánál állott. Az óbudai remete emlékét őrzi ma is a Remete-hegy elnevezés.

Nem köthetők időhöz azok a dűlőnevek, amelyek a talaj minőségére vagy a földhasználat módjára vezethetők vissza. Ilyenek például a Steinacker, Sandacker, Grosser Morast, Gemeinde Wiesen, Rossweide, Viehtrankweid, stb. A rét-dűlők Dreimad, Fünfmad, Achtmad, Elfmad elnevezése arra utal, hogy az illető dűlőben hány rend széles volt egy-egy rétparcella. A többihez képest újabb eredetűek az irtásföldet vagy újabb ültetésű szőlőt jelző dűlőnevek: Stock Acker Ried, Neu Hut, Neue Wiese.

Sok más dűlőnév esetében sincs támpontunk a keletkezés időpontjának megállapításához. A Goldberg, Ürömberg, Sturmberg, Gaisberg, Grünthal, Sauwiese, Birnbaum, s más ehhez hasonló, nem emberkéz alkotta tereptárgyról elnevezett dűlők elnevezésének idejét nem ismerjük, s már eredetét is csak logikai uton magyarázhatjuk. A Petersberg dűlő talán Zichy Péterről, Óbuda 1701-1726 közti földesuráról kapta nevét, a Kapuzinerberg pedig valószínűleg az ott extraneus szőlőt birtokló kapucinusokról.

A beépítetlen óbudai területen a XVIII. századi dűlőnevek egy része - természetesen magyarra fordítva - ma is él még; ilyen például a Törökkő, a Mocsáros, a Kaszás, a Filatori, stb. dűlőnév.

A beépített terület

1778-ban Óbuda lakott területe - néhány jelentéktelen részlettől eltekintve - már szinte akkora volt, mint a 80 évvel később készült Varásdy-térkép idején. Az utcahálózat sem változott. A város települési váza lényegében a XX. század közepéig változatlan maradt.

A beépített terület 1778-ban délen a mai Nagyszombat utcáig, keleten a Dunáig, északon a mai Sorompó utca - Miklós tér - Raktár utca vonaláig terjedt; nyugaton a legszélső utca a Solymár utca volt. Innen a beépített terület határa kb. a Szőlő utca, majd a Korvin Ottó utca vonalán érte el az ujlaki határt.

Abból, hogy a beépített terület az 1778-at követő évszázad alatt alig nőtt, az óbudai topográfiával foglalkozó szerzők hajlamosak voltak azt a következtetést levonni, hogy a beépített terület az egész XVIII. században ekkora volt, s ezen az alapon "Óbuda XVIII. századi beépítettségéről" beszéltek.⁴¹

Ha azonban figyelembe vesszük, hogy a XVIII. század folyamán a telepítések révén milyen rohamosan nőtt Óbuda lakossága (az összeírt jobbágyok és házas zsellérek száma az 1699-es 49-ről 1778-ig 613-ra emelkedett), eleve valószínűtlennek kell tartanunk, hogy a beépített terület a század elején ugyanakkora lett volna, mint 1778-ban. Ezen felül azonban a század közepi összeírások is utalnak arra, hogy a városnak ekkor volt egy ujonnan keletkezett része.

Az óbudai adókönyvek, illetve a megyei összeírások 1752-től kezdve a lakosok egy csoportját az összeírás végén "Neu Alt-Ofen" vagy "nova colonia" cím alatt külön sorolják fel. "Neu Alt-Ofen", azaz Új-Óbuda lakosainak illetve házainak száma évről-évre gyarapodott; az elnevezés 1773-ig fordul elő az adókönyvekben.⁴²

Új-Óbudán 1754-ben 106 családot, 1773-ban 350 családot irtak össze, ami csaknem ugyanennyi házat jelentett.

A Kneidinger-térképen ábrázolt mintegy 650 óbudai háznak tehát kb. a fele az új településrészhez tartozott, amely valamikor 1752 előtt, de 1744 után alakult ki. Az 1752-es megyei összeírást⁴³ megelőzően ugyanis 1744-ből maradt fenn egy részletes óbudai adóösszeírás,⁴⁴ ebben azonban még nyoma sincs "nova colonia"-nak.

Szerencsére azonban az óbudai anyakönyvekben jónéhány olyan bejegyzés található, amelyben a plébános feltüntette, ha valaki az új városrész lakója volt. Az első ilyen bejegyzés 1749 szeptemberben fordul elő, majd nagyobb számban 1750-ben és a következő években. Valószínű tehát, hogy Új-Óbuda 1748-1749-től kezdett kiépülni, annak a nagyszabású telepítési akciónak eredményeképpen, amelyet Zichy Miklós hajtott végre az 1739-es pestisjárvány után, az erősen megfogyatkozott lakosság pótlására. Zichy Miklós 1745-ben lett Óbuda földesura; 1758-ban bekövetkezett haláláig 280 családot telepített a helységbe.⁴⁵

Most már csak azt kell tisztáznunk, hol volt ez az "új telep"? Segítséget nyújtanak ehhez a már említett anyakönyvi bejegyzések, ame-

lyekben a következő helymeghatározások találhatók: incola ex nova platea (vagyis az új utcából való lakos), incola in platea Czellensi, ex platea Nicolajensi vagy S. Nicolai, ex platea S. Endrensi.⁴⁶ Ezek az utcanevek sokáig - részben máig - fennmaradtak. A Miklós utca és a Kiscelli utca azonos a maival. Szentendrei utcának a mai Harrer Pál utcát nevezték 1938-ig. Az Új utca nevét 1874-ben Pacsirta utcára változtatták (az utca az Árpád-híd építésével kapcsolatos szabályozáskor szűnt meg, illetve olvadt a mai Korvin Ottó utcába).

Az anyakönyvek tanúsága szerint tehát ezekkel az utcavonalakkal kezdődött a zsellérházakból álló Új-Óbuda kiépülése. Az 1778-as térkép készítése idejére már újabb zselléru utcák keletkeztek: a Föld utca (5. kép), a Vörösvári ut első szakasza, a Kórház utcának a Flórián tértől nyugatra eső szakasza, az Erzsébet utca (1875-től Majláth utca, a szabályozáskor a Szentendrei utba olvadt be), az Ősz utca (1875-től Solymár utca).

Mindebből az is nyilvánvaló, hogy a XVIII. század közepéig Óbuda beépített területe lényegesen kisebb volt annál, mint amekkorát az első fennmaradt térképek ábrázolnak. A XVIII. század első felének Óbudája - ha úgy tetszik, a "rég Óbuda" - északon csak a Kő utca - Vöröskereszt utca vonaláig terjedt, nyugaton pedig a Flórián tér keleti és a Fényes Adolf utca nyugati házsora jelentette a beépített terület szélső határát.

Ezen a területen belül található a Kneidinger-térképen ábrázolt (és név szerint is felsorolt) 233 jobbágytelek (8 telek kivételével) és mintegy 50 zsellérház. A XVIII. század első feléből fennmaradt legmegbízhatóbb összeírások, az 1727-es örökösödési perhez készült földesuri összeírás és az óbudai bíró 1729/31-es számadása lényegében ugyanennyi jobbágyot és házas zsellért sorolnak fel.⁴⁷ Ez a népesség, s az ennek megfelelő településnagyság, amely azután a XVIII. század közepéig lényegében nem vagy alig változott (leszámítva az 1739-es pestisjárvány okozta demográfiai katasztrófát, amely azonban a beépítettséget nem érintette), a XVII. század vége óta folytatott szisztematikus telepítési tevékenység eredményeképpen az 1720-as évekre alakult ki. Az ezt megelőző időkből a felszabadító hadjáratok alatt erősen megcsappant lakosság még a "rég Óbuda" középkori eredetű települési kereteit sem töltötte ki.

A Budai Kamarai Felügyelőség által a bécsi Udvari Kamarához 1688. február 21-én felterjesztett összeírás szerint Óbuda, amelyet az 1683-as hadjárat idején romboltak le a császáriak, 1688 elején még néptelen volt, de megmaradt lakossága, mintegy 40 család, biztosabb helyre húzódva várta Székesfehérvár felszabadítását, hogy azután biztonságban visszatérhessen otthonába. A hódoltságkorihoz képest tehát csökkent a lakosság, hiszen 1590-ben 96 családot irtak össze Óbudán, 1633-ban pedig a helység 53 "kapu" után adózott.

A Buda visszavivásakor, 1686-ban lakatlan Óbuda 1688 közepétáján, Fehérvár elfoglalása után népesült be újra. A visszaköltözött

magyarok valószínűleg a város központi magját alkotó négyszögben, nagyjából a későbbi Vöröskereszt utca, Flórián tér, Calvin utca, Dugovics Titusz tér, Óbudai utca, Lajos utca, Korvin Ottó tér, Fő tér, Laktanya utca közé eső területen laktak, legalábbis erre következtethetünk abból, hogy a törzsökös magyar lakosok leszármazottainak házai a XVIII. század utolsó negyedében ezen a területen álltak.

1698-ban kezdődött a német telepesek beözönlése; a XVIII. század folyamán kisebb-nagyobb hullámokban újabb és újabb telep-csoportok költöztek Óbudára, aminek következtében az eredeti magyar lakosság számaránya egyre csökkent. Az új német jobbágyok kezdetben a városnak azt a részét szállták meg, amely a középkorban és minden jel szerint a hódoltság idején is lakott volt, de amelynek az ostromok idején elpusztult épületeit a visszaköltözött, meggyérült magyar lakosság nem tette újra lakhatóvá. Az első német telepesek - a későbbi összeírásokból visszakövetkeztethetően - mindenekelőtt a plébániatemplomtól délre eső területen telepedtek le, ahol is valószínűleg aránylag könnyen helyreállítható házmaradványokat találtak. Az 1970-es években végzett ásatások tanúsága szerint a mai Tél utcában, Lajos utcában, Fényes Adolf utcában több XVII. század végi - XVIII. század eleji lakóház közvetlenül a középkori alapfalakra épült (amelyek viszont nem egy esetben a római falakra telepedtek rá). A XVII. -XVIII. század fordulóján újra lakottá vált a későbbi Lajos utca, Mókus utca, Fényes Adolf utca vonala, majd a következő években a település észak felé is kiterjedt, s körülbelül az 1720-as évek derekára teljesen kitöltötte a középkori királynéi és káptalani Óbuda beépített területét, amely északon - mai ismereteink szerint - nagyjából a későbbi Kő utca - Kert utca - Vöröskereszt utca vonaláig terjedt. A források nem igazolták azt a feltevést, hogy "az új német telepesek 1700 körül" a Lajos utcának "a régi település mellett elhúzódó szakaszát nem szállták meg... és az 1710-1720-as években Óbudán letelepedő zsidók itt üres területet találtak".⁴⁸ Az első óbudai zsidó családok ugyan valóban főként a Lajos utcában laktak, csak hogy házaikat nem ők építették, hanem ezek a házak már betelepülésük előtt is megvoltak. Az 1727-es zsidóösszeírás⁴⁹ szerint ekkor még minden óbudai zsidó család bérlőként lakott különböző német telepesek házaiban; az itt felsorolt háztulajdonosok jórésze már szerepelt Óbuda első fennmaradt név szerinti összeírásaiban, az 1701-es urbáriumban és az 1703-as megyei összeírásban,⁵⁰ vagyis az első német betelepülők közé tartozott. Nem is lett volna ésszerű, hogy az új német lakosok éppen azt az utvonalat hagyják üresen, amely évszázadokon át Óbuda legforgalmasabb utcája volt, s amely 1874-ig nem véletlenül viselte a Fő utca nevet.

Óbuda beépített területe tehát az első hiteles ábrázoláson, a különálló 1778-as Kneidinger-térképen feltüntetett kiterjedését 1686 után három fázisban érte el: 1/a XVII. század végéig csak a város központi területe volt lakott; 2/a XVIII. század első negyedében a német telepítéssel megnövelt lakosság kiterjesztette a beépített területet délen

a városhatárig, északon a Kő utca - Kert utca vonaláig; 3/ az 1740-es évek második felében történt nagyszabású telepítés eredményeképpen a lakott terület nyugat és északnyugat felé új utcákkal, illetve a régiiek meghosszabbításával bővült. Ezt követően azonban a XIX. század közepéig Óbuda beépített területe már alig növekedett. A Kneidinger-térkép és a Varásdy-térkép készítése közt eltelt nyolc évtizedben a belterületen mindössze annyi változás történt, hogy néhány utcavonal - a későbbi Vörösvári út, Kórház utca, Föld utca, Kiscelli utca - meghosszabbodott, továbbá beépült a mai Nagyszombat utcai amfiteátrumot fedő emelkedés (Kolnberg) és létrejött a mai Kerék utca.

Utak, utcahálózat

Óbuda területét fontos országutak szeltek át. A bécsi országút (amelyet a közelebbfekvő helyekről sokszor vörösvári vagy esztergomi útnak is neveztek) a község lakott területén kívül vezetett, a mai Bécsi út vonalán, illetve egy szakaszon a XVIII. század közepéig a maitól délebbre, a Solymári út (Aranyhegyi patak) innenső oldalán.

A Budáról Szentendrére vivő országút azonban áthaladt Óbuda belterületén, sőt óbudai szakasza a város fő utcája volt (a mai Lajos utca). A Fő tértől a Szentendrei út a mai Harrer Pál utcán, Miklós téren, Sorompó utcán át a Dunapartra fordult, és a folyó mentén vezetett északra.

Kisebb, helyi jelentőségű utak voltak az óbudai határban: az ürömi út (lényegében a mai helyén), a békásmegyeri út, amely Aquincum táján ágazott ki a Szentendrei útból, és a hidegkuti út, amely a bécsi útból ágazott ki nyugat felé, és a Virágos-nyergen át vitt Hidegkutra.

Óbuda beépített területe néhány fő, észak-déli utcavonalra fűződött fel: a mai Lajos utcára, s az ebből tölcéséren kiágazó Fényes Adolf-Magyar Lajos, továbbá Mókus és Tanuló utcára. Ezek az utcavonalak kisebb-nagyobb törésekkel a Fő térben futottak össze, ahonnan a mai Harrer Pál utca és a Laktanya utca vitt tovább északra. A legfontosabb kelet-nyugati utcák a Kórház, Tavasz és Serfőző utcák voltak, amelyekhez a XVIII. század második felétől a Vörösvári út, a Föld utca és a Kiscelli utca csatlakozott. A többi kelet-nyugati utca voltaképpen csak a fő utvonalak közti átjárást biztosította.

A legfontosabb ut- és utcavonalak közép-, sőt ókori eredetűek, miként ezt a régészeti feltárások számos esetben megmutatták. A XVIII. század első felének óbudai utcahálózata tehát szerves folytatása a korábbi idők településszerkezetének.⁵¹

A város tereinek nagy része voltaképpen csak az utcák kiöblösödéséből keletkezett. Ilyen volt a Templom tér, a Zsidó tér (később Zöld tér, Grün Platz), a Rózsa (Polgár) tér, a Szentháromság (Szentlélek) tér, a Flórián tér. Az egyetlen igazi tér a mai Fő tér volt. Ennek

közepén állította fel 1763-ban özvegy Zichy Miklósné a Flórián - Neri Fülöp - Borromei Károly szoborcsoportot, amelyet 1819-ben helyeztek át a Flórián térre, és az Árpád-híd építésekor bontottak le.⁵²

A Fő tér kialakulása és méretei külön magyarázatot igényelnek. A városnak ugyanis, mint erről alább szó lesz, a XIX. század második harmadáig nem ez volt a központja, s a piacot is csak a XVIII. század végén - közigazgatási intézkedéssel, a katonaság követelésére - helyezték át ide. Ezek a funkciók tehát, amelyek csak egy-egy későbbi időpontban kapcsolódtak a Fő térhez, nem indokolják ennek a nagyméretű, négyzetes térnek a kialakulását. E terület üresen hagyásának valamilyen településtörténeti oka kellett hogy legyen, amelyet azonban ezidő szerint nem ismerünk. A legvalószínűbb az, hogy - legalábbis a tér egy részén - valami olyan objektum volt, amelynek helyét nem oszthatták fel jobbágyházak telkei számára. Tény, hogy a Fő tértől délre és délnyugatra, a mai Korvin Ottó tér 9. számú házig bezárólag, és a Fő tér 5, 6. 7. helyén a Kneidinger-térkép készítése idején csak zsellérházak álltak, amelyek azonban akkor valószínűleg az újabb települési fejlemények közé tartoztak. A Korvin Ottó téri házak alatt, mint azóta kiderült, a második prépostsági templom maradványai vannak. Nem lehetetlen, hogy ettől északra, a mai Fő tér egy része alatt volt az első prépostsági templom, vagy esetleg valamilyen más nagyobb középkori épület. Ha ezt a régészeti feltárások igazolnák, egyúttal megkapnánk a magyarázatot arra, miért maradt beépítetlenül ez a terület.⁵³

Óbuda igazi központja a XVIII. században nem a mai Fő tér volt, hanem a plébániatemplom környéke, amely valószínűleg a középkori királynéi városrésznek és minden bizonnyal a hódoltság alatti Óbudának is központját alkotta. Itt, a templom szomszédságában helyezkedett el a községháza, a katolikus plébánia és iskola, a kálvinista oratórium (1785-től templom) és iskola, a zsidó templom és iskola; itt volt a piac, a községi kocsmá, s a XVIII. század közepéig a város temetője is.

Óbuda északi felében, lényegében véve a középkori káptalani városrész központja helyén a XVIII. század első évtizedeiben kialakult egy másik központ is: a földesuri hatalmat megtestesítő személyek illetve intézmények - a tiszttartó, a kasznár és a többi uradalmi alkalmazott lakása, a majorház, majd ennek helyén az urasági kastély, továbbá az uradalmi tömlóc, a dézsma- és présház, a vendégfogadó - nyertek itt elhelyezést. Ez a második központ azonban a lakosság életétől idegen, sokszor ellenséges testként ékelődött a városba, s ez akkor is így maradt, amikor Óbuda 1766-ban a Zichy család birtokából a kincstár tulajdonába ment át. A helyzet csak a XIX. század első felében változott meg, amikor előbb a piac, majd a városháza is átkerült a Fő térre.

Templomok, iskolák, temetők

A XVII. század végéig Óbudát eredeti magyar - református - lakosai lakták. A város egyetlen templomát, amely szinte biztosan azonos volt a középkori plébániatemplommal, a kálvinisták használták folyamatosan a hódoltság egész tartama alatt,⁵⁴ és még utána is több mint egy évtizedig.

1698-ban, amikor ifjabb Zichy István, Óbuda akkori földesura nagyobb német telepescsoportot (több mint 50 családot) költöztetett a városba,⁵⁵ a templomot elvették a kálvinistáktól és a katolikus németeknek adták át. Ennek helyén épült 1744-1749 közt a ma is álló Szent Péter és Pál főplébániatemplom.⁵⁶

Katolikus plébániaépületről az 1732-es canonica visitatio tett először említést, megállapítva, hogy az akkori plebános költségén nemrég egy szobával bővült, s egyébként is jó állapotban van.⁵⁷ Eszerint akkor már nem lehetett egészen új épület. Helyéről a visitatio jegyzőkönyve nem emlékezett meg, de mivel az 1756-ban emelt - a Lajos utca 168. sz. alatt ma is álló - új, emeletes plébánia a régi épületnek egy jobbágytelekkel megnövelt telkén épült,⁵⁸ kétségtelen, hogy az első plébánia ugyanitt állt.

A katolikus iskola története ugyancsak a XVIII. század első évtizedeibe nyúlik vissza. A "ludimagister" foglalkozás-megjelölés a fennmaradt anyakönyveknek már az első köteteiben előfordul.⁵⁹ Iskolaépület létezésére az első adat 1733-ból való.⁶⁰ Hogy az iskola mikor épült, nem derül ki az átnézett forrásokból. 1733-ban már javítási költségeiről esett szó, s később is ezekkel kapcsolatban szerepelt a községi számadáskönyvekben. 1777-ben, amikor az akkor már kamara-uradalmi Óbuda jószágigazgatójának jelentést kellett készítenie az iskola állapotáról, az építés évére vonatkozó kérdésre nem tudott válaszolni.⁶¹ 1786-ból van leírásunk az iskola épületéről: Lachner Gáspár tanító szerint az egyetlen tanterem sötét és nedves helyiség volt, falain patakokban csorgott a víz; a gyermekek lócákon szorongtak s egymástól mozdulni sem tudtak; a mintegy 400 iskoláskorú óbudai gyermek közül 206 járt iskolába, abba az egyetlen helyiségbe zsúfolva, ahol a tanító szerint csak (!) 80 tanulót lett volna szabad elhelyezni.⁶²

Az iskola bővítésére, átépítésére 1785-ben terv készült, s ez alkalomból maradt fenn a régi iskola alaprajza.⁶³ (6. kép). Ennek a felvételi rajznak a Varásdy-térképpel való egybevetéséből, továbbá az 1785/86-os községi adókönyvből megállapítható, hogy Óbuda első iskolája a mai Óbudai utcában, a plébániaépület mögött állt.

1786-ban a Helytartótanács újabb tervet készített az iskola átépítésére, s közülük a legolcsóbb megoldást kiválasztva, 1787-re meg is építették az új iskolát.⁶⁴ 1788-ban a városi magisztrátus azt a javaslatot terjesztette elő, hogy építsenek külön leányiskolát, mert már az új iskola is szűknek bizonyult.⁶⁵ 1789-re a leányiskola terveit jóváhagyták,⁶⁶ és az épület hamarosan készen állt.

Az új iskolák pontos helyére nincs adatom. Valószínű, hogy az első a régi helyén, a második pedig a templom háta mögött, a mai Óbudai és Tanuló utca sarkán állt. Mindenesetre a községi adókönyvekben 1810-től már ez utóbbi helyen szerepel, s erről az épületről neveztek el a mai Tanuló utcát Schulgasse-nak. Nem igen képzelhető el, hogy ilyen rövid időn belül áthelyezték volna az iskolát, a legvalószínűbb tehát az, hogy 1810 előtt is ugyanezen a helyen állt, még ha az adókönyvekből kihagyták is. Az is feltehető, hogy nem sokáig működött két külön épületben a katolikus fiu- és leányiskola. A XIX. században már nincs külön említés róluk. Valószínű, hogy miután a második - nyilván nagyobb és alkalmasabb - iskolaépület, a leányiskola felépült, a régi - az átépítés után is szűk - iskolából a fiukat is áthelyezték az új iskolába. A régi iskola épületében a XIX. században a harangozó lakott.

Az óbudai reformátusoknak a protestánsokat sújtó korlátozások folytán csaknem egy évszázadig nem lehetett templomuk. 1698-tól kezdve egészen II. József türelmi rendeletéig nem volt joguk prédikátor tartására; istentiszteleteiket hosszú évtizedekig Madarassy Gergely - a község egyik legtekintélyesebb gazdája - telken lévő félig földalatti romépületben tartották. Ez - mint azóta már tudjuk - a középkori királynéi vár maradványaihoz tartozott. Ők maguk római templom vagy török fürdő romjának hitték.⁶⁷ Később, az 1740-es években a földesur megengedte nekik, hogy ugyanezen a Madarassy-telken szerény méretű oratoriumot építsenek maguknak.⁶⁸ Az 1770-es évekre a mindössze 13 négyzetméteres épület kijavítása és megnagyobbítása már sürgőssé vált, annál is inkább, mert Pestről és Budáról is sok kálvinista - nemesember, katona, patvarista, kézműves - járt Óbudára istentiszteletre. 1777-ben azonban az óbudaiak folyamodványa eredménytelen maradt. Végül 1785-ben építhették fel maguknak az átalakított formában ma is álló református templomot,⁶⁹ amely azonban még sokáig nem nézett utcára: a mai Calvin köz akkor még nem létezett, a templom a mai Fényes Adolf utcai jobbagyházak mögötti telken állt és az akkori Magyar (később Calvin) utcából, észak felől lehetett megközelíteni egy hosszú teleknyélen át. A Varásdy-térkép is még ezt az állapotot mutatja.

Külön református iskolaépületről Óbudán a tárgyalt korszakban nem tudunk. Kálvinista iskolamesterek neve ugyan már 1701-től kezdve sokszor felbukkan az összeírásokban és az anyakönyvekben, de a vallásfelekezet üldözött helyzete és a kálvinista gyermekek kis száma nem tette lehetővé iskolaépület fenntartását. 1777-ből adatunk van arra, hogy a tanítás az istentisztelet helyén, vagyis az oratoriumban folyt: "calvinistae in locum ministri Ludi Magistrum pro instructione profluum suorum helveticum habent".⁷⁰

1785-től az óbudai adókönyvekben a református templom mellett egy másik épület is szerepel, hol "reformierte Pfarrhof", hol "reformierte Schulhauss" megjelöléssel. Lehetséges, hogy a régi ora-

toriumot használták ekkor erre a célra. Más református iskolaépületnek még a XIX. század közepén sincs nyoma Óbudán.

Zsidók az 1710-es évek elejétől éltek Óbudán, de nagyobbarányu beköltözésük csak 1725 körül kezdődött: az összeírások szerint 1725-ben 10, 1727-ben 24 zsidó család lakott a városban, nagyobb részük ekkor csak 1-3 év óta.⁷¹ 1727-ben már volt Óbudán zsidó templom, ugyanazon a helyen, a Lajos utca 163. szám alatti telken, ahol ma is áll a XIX. század elején épült klasszicista zsinagóga. Az első óbudai zsidó templom inkább imaház volt, semmint zsinagóga; létezéséről abból a panaszból tudunk, amelyet özvegy Zichy Péterné tett a birtokot megszerezni kívánó mostohafia, Zichy Ferenc ellen, óbudai hatalmaskodása miatt. Zichy Ferenc ugyanis 1727-ben fegyveres embereivel rátört Óbudára, és leromboltatta a "zsidók oskoláját" (Judenschull, ahogy ekkoriban az imaházakat nevezték). Az incidenst követően a zsidó imaház a földesurnó engedélyével hamarosan újjáépült, s 1732-ben már zsinagógaként említették. Ennek helyén épült 1767-ben a második, majd 1821-ben a harmadik - ma is álló - óbudai zsinagóga.

A zsinagóga telkén a XVIII. század folyamán a zsidó hitközség más épületeket is emelt: 1772-ben történt említés az un. hitközségi házról;⁷² 1789-ben a zsidó kórházról mint régóta fennálló épületről beszéltek.⁷³ Amikor II. József rendelete értelmében a zsidó hitközséget iskola létesítésére kötelezték, ugyanezen a telken, a zsinagóga és a Duna-part közötti részen kellett volna felépíteniök a zsidó iskolát; a hitközség azonban különböző indokok alapján ellene szegült ennek a tervnek (a kórház és a kikötő közelsége miatt egészségtelennek és veszélyesnek tartotta a helyet), s végül elérte, hogy a mai Zichy utca 11. sz. alatti uradalmi épületet - amelyben addig is működött a zsidó iskola - vásárolhassa meg a Kamarától és bővíthesse ki erre a célra.⁷⁴

A város temetője - a zsidókét kivéve - a XVIII. század derekáig a plébániatemplom körül volt. 1975-ben a régészeti feltárások során a templomtól nyugatra és délre napvilágra került ennek a temetőnek néhány sirja.⁷⁵ A református lakosokat ugyanide temették, de - legalábbis az 1730-as években - már a katolikusokétól elkülönített helyre,⁷⁶ jöllehet a temetési szertartást a kálvinistáknál is a katolikus pap végezte, a katolikus templom harangjainak hangja mellett, hiszen a kálvinistáknak sem papjuk, sem templomuk nem volt ebben az időben.

1739-ben, amikor a pestisjárványnak 888 ember - az akkori óbudai lélekszámnak kb. a fele - esett áldozatul, külön pestistemetőt nyitottak a város északi peremén: "extra portam, versus S. Andream".⁷⁷ Ez a temető a mai Miklós tér északi felében lehetett. A pestisben meghalt Benedictus és Adamus trinitárius szerzeteseket ugyanis a trinitárius kolostor protocolluma szerint a fentemlített pestistemetőben hantolták el, "a kőkeresztnél, amelyen nincs corpus". A kőkeresztet az 1767-es Coroni térkép és az ennek nyomán készült keltezetlen Kneidinger-térkép a mai Miklós téren mutatja (a másik két, 1778-ra keltezett

Kneidinger-térképen és a későbbi térképeken már nem látható ez a kereszt).

1744 januárjában a plébános új temetőt szentelt fel⁷⁸ a város akkori nyugati szélén, (kb. a mai Kiscelli utca postaépület környékén), nyilván azért, mert a templom körül már szűk volt a hely, s különben is, 1744 elején megkezdődött a régi templom átépítése. Ettől kezdve a régi "nagy temetőbe", a "belső város cemetériumába", "in den alten Kirchen Freydhof" már csak kivételképpen temettek olyan tekintélyesebb lakosokat, akik ezt végrendeletileg kikötötték.

Az új temetőbe valószínűleg már csak a katolikusok temetkeztek; 1745-ben a plébános azt jegyezte be egy reformátusról, hogy "in proprio calvinistarum", vagyis a kálvinisták saját temetőjébe temette őt. Ennek helyére azonban ebből az időből nem került elő adat. Lehetőséges, hogy már ekkor ott volt, ahol - a Lipszky-térkép tanúsága szerint - a XIX. század elején: a mai Miklós tér és Szentendrei út között (az 1778-as Kneidinger-térkép is jelez itt valami temetőhöz hasonló területet, a lap kopottsága miatt azonban ennek azonosítása bizonytalan).

Az 1744-ben megnyitott katolikus temetőt csak néhány évtizedig használták. A környék már az 1749-50-es években beépült, a város lakossága a század közepétől kezdve gyorsan szaporodott: a temető hamarosan kicsinek bizonyult. 1780 körül új temetőt nyitottak a mai Raktár utca - Kerék utca - Szél utca szögletében.⁷⁹ Ez a temető a következő évtizedekben dél felé terjeszkedve elérte a Kórház utca vonalát, míg azután kb. egy évszázadnyi használat után 1888-ban ezt is megszüntették és kiürítették.⁸⁰ Helyén ma részben a Kórház utcai piac van.

A zsidó temető viszont - eltérően a Budapest Műemlékei II. kötetében (513. l.) olvasható állítástól - a zsidók óbudai megtelepedésétől fogva a XIX. század végéig, tehát csaknem két évszázadig ugyanazon a helyen volt: a mai Laktanya utcában, a Kő utcától északra.⁸¹ Ez a terület, mint már láttuk, a XVIII. század közepéig a város beépített területén kívül esett. Az idők folyamán természetesen ez a temető is szűk lett az ugyancsak gyorsan növekvő zsidó népesség számára. Emiatt azután a sírkövek csaknem olyan sűrűn zsufolódtak itt össze, mint a híres prágai zsidó temetőben (7. kép).

Községi épületek

Óbuda, mint földesuri mezőváros, a XVIII. században igen korlátozott önkormányzattal rendelkezett, s így községi intézményei, községi épületei is jelentéktelenek voltak. A XIX. század első felében az 1766 óta koronauradalmi mezőváros (Kronmarkt) önkormányzatának szerepe megnőtt, s a község gazdasági és társadalmi erősödése a községi épületek külsejében is kifejezésre jutott.

Községháza létezésére az első adat az óbudai bíró 1732/1733-as számadásában⁸² található (bejegyzés az épület javításának

költségeiről 1732-ben), ebből azonban sem az nem derül ki, hogy hol volt a községháza, sem az, hogy mióta állt fenn.

A Gemeinde-Haus-nak vagy Gemein-Gerichts-Haus-nak nevezett épület helyét csak az 1785/86-os adókönyv alapján lehetett meghatározni, minthogy ez volt az első év, amikor a középületeket is beszámolták. Ebben az esztendőben a községi törvényház a 98-as házszámot kapta, utána következett 99-es sorszámmal az iskola és 100-as sorszámmal a plébániaépület. Mivel a házszámozás itt a Lajos utca nyugati házsorán északról dél felé haladt, a községházát a plébániától északra kellett keresni. A házszámokat a későbbi évek összeírásában nyomon követve és a Kneidinger-térképpel is összevetve, megállapítható volt, hogy 1785-ben - és feltehetően korábban is - az óbudai községháza a mai Lajos utca 170. sz. helyén állt. Kollár 1812-ben készült Óbuda látképén (reprodukciónját lásd Budapest műemlékei, II. k. 430) jól látható ez az épület, a templomtól jobbra, s az is jól kivehető, hogy különbözött a jobbágyházaktól: nagyobb ablakai voltak, ereszvonálával nézett az utcára. A községháza azonban csak 1808-ig működött itt: ekkor a község 6 000 forintért eladta az épületet egy Jékely nevű orvosnak, ⁸³ a községházát pedig átköltöztették egy másik, nagyobb épületbe.

Ez az épület már régebben a község tulajdonában volt, a XIX. század elejéig afféle községi kaszárnya szerepét töltötte be: az Óbudára bekvártélyozott katonaságot (vagy legalábbis a katonák egy részét) szállásolták el benne. A számadások ezt az épületet "grosses Gemein Haus"-nak nevezték. Mint az óbudai tanácsi jegyzőkönyvek harmadik (1784-1790. évi) kötetének első lapjára egy ismeretlen kéz feljegyezte, a község 1744-ben vásárolta a házat egy óbudai jobbágytól. ⁸⁴ Az 1751-es községi számadásban már található egy bejegyzés a "nagy községi házban" elszállásolt katonák költségeiről. Az 1770-1780-as években a házat a vármegye használta, szintén katonai kvártélyozásra; ebben az időben Comitats-Haus néven emlegették, de tulajdonosa továbbra is a község volt. 1786-ban felmerült a terv, hogy a kamarauradalom jószágigazgatójának székhelyét és lakását a volt Zichy-kastélyból ide helyezték át, de ezt a tervet Rupp Károly, az uradalom akkori vezető tisztviselője erősen ellenezte, azzal az indoklással, hogy az épület egy része rossz anyagból készült, ezenkívül a telek és a ház is a község tulajdona (márpedig "aki más telkén épít, nem magának épít"), s végül, hogy a "Comitats-Haus" félreeső fekvésű ("ganz aus der Hand in einen abseitigen Gassl gelegen ist"). ⁸⁵ Ezzel a tervvel kapcsolatban - amelyet Ruppnak végül is sikerült meggyőznie - készült egy alaprajz az épületről. ⁸⁶ (8.kép) Ennek segítségével a Kneidinger-, a Lipszky- és a Varásdy-térképen felismerhető volt a "Comitats-Haus" helye: az Árpád-híd építéskor lebontott részen, a megszűnt Serfőző utca - Szentendrei utca - Szentlélek utca által határolt, három utcára néző telken állt (1937-ben: Serfőző u. 3., Szentendrei u. 1., Szentlélek u. 2.). A XIX. század elején ebbe az épületbe helyezték át a községházát: a községi számadáskönyv 1825-ben nevezte először városházának (Stadthaus).

Az óbudai városháza ebből az épülethől csak 1834-ben költözött át a Fő térre, a mai III. kerületi tanácsháza helyén állott egyemeletes, klasszicista házba (9. kép).

A XVII. század első felében a fentiekén kívül nem volt más községi épület, mint a községi kocsmák. A bormérés, amelyet - mint regale-jogot - a földesur évi bérösszeg fejében engedett át a lakosoknak, nemcsak a földesurnak, hanem a községnek is legfontosabb jövedelemforrása volt. Óbudán az 1701 februári uradalmi összeírás⁸⁷ szerint a magyar lakosok mellett az ujonnan bételepült németek is "csapot tartottak". A későbbi időből nincs adatunk külön magyar és külön német kocsmá fennállására, minthogy Óbudán külön magyar és külön német község sem létezett.⁸⁸ Óbuda, mint mezőváros, a földesur engedelméből egész évben tarthatott kocsmát. Az 1751-es községi számadás szerint ekkor két községi kocsmá volt a városban: az u.n. felső és alsó kocsmá (hogy mióta volt két kocsmá, nem sikerült kideríteni, lehetséges, hogy ez a századeleji külön magyar és külön német csap folytatása volt, de az is lehet, hogy csak a későbbi idők fejleménye). A XVIII. század végi adókönyvek segítségével megállapítható, hogy a "felső kocsmá" a mai Dugovics Titusz tér 2. sz. helyén, az "alsó kocsmá" a mai Lajos utca 136. vagy 138. sz. ház helyén állt. Az 1790-es évekből van először adatunk arra, hogy a két községi kocsmának milyen cégére volt: az alsót ekkor a Rákhoz (zum Krebsen), a felsőt az Oroszlánhoz (zum Löwen) címzett kocsmának nevezték.⁸⁹

A Rák-kocsmá, amely amúgy is gyengébb forgalmu volt, csak 1808-ig állt fenn; ekkor a község a házat eladta egy magánszemélynek.

Az Oroszlán-kocsmát 1816/17-ben nagy - több mint 20 ezer forintos - költséggel átépítették, illetőleg a régi kis épület mellé (amelyben az 1799-i leltár szerint mindössze 4 asztal, 8 szék és 2 pad volt), kocsmá céljaira egy nagyobb épületet emeltek; ezt az új községi vendégfogadót a Magyar Koronához (zum ungarischen Kronen) címzett kocsmának, röviden Kron-Wirthshaus-nak nevezték. Erről a cégérről kapta XIX. századi nevét a mai Fényes Adolf utca, amelyet 1875-ig Kronengesse-nak, később Kiskorona utcának nevezték.

Meg kell emlékeznünk még egy községi jellegű épületről, a kórházról illetve szegényházzól. Ez a két fogalom a XIX. sz. elejéig lényegében egyet jelentett, mert az állandó községi kórház valójában szegényház volt (járványok idején ideiglenes pestiskórházakat is felállítottak). Óbudán az első kórház, amelyről tudomásunk van, az 1739-es pestisjárvány idején működő lazaretum, amelyben 1739 decemberéig 27 ember halt meg.⁹⁰ Ennek helyére azonban nincs adat, és a későbbi házzámozást sem tudjuk felhasználni helyének megállapítására, mert a pestiskórház 1739 után megszűnt. Mivel azonban a pestis áldozatairól készült összeírás ezt az épületet a Fő téren álló épületek (Zichy-kasztély, a trinitáriusok ideiglenes kolostora, Sándor báró háza) után vette sorra, valószínű, hogy a lazaretum is ezen a környéken keresendő. A mai Laktanya u. 6. sz. telken, egy - azóta lebontott - XVIII. századi

ház falába a Szentháromságot ábrázoló barokk kőfaragvány volt beépítve (10. kép); minthogy a Szentháromság-szobrokat általában a pestisjárványokkal kapcsolatban állították fel, elképzelhető, hogy ez a szobor - amely közönséges lakóház számára túl nagyra látszik - az egykori pestiskórház helyét jelölte.

Az óbudai szegényház alapítása úgy történt, hogy 1777-ben két óbudai lakos "a helybeli és az ide vetődő szegény betegek" elhelyezésére megvásárolta Redlich Mátyás posztókészítő házát, majd különböző óbudai céhek és magánszemélyek adományaiból pénzalapot gyűjtött össze, hogy ennek kamataiból fenntartható legyen a szegényház.⁹¹ Az intézmény első helye a Kiscelli utca mai páratlan házsorának elején, az akkor még ott lévő katolikus temető tőszomszédságában volt. A felváltva Armenhauss-nak és Spítal-nak nevezett szegényház-kórház 1821-ben került át innen a mai Kórház utcába, a XVIII. század végén megnyitott újabb katolikus temető délkeleti sarkába (talán nem véletlenül helyezték a szegényházat mindig a temető mellé; a lakók többsége a szegényházból igen hamar sirba került). Erről az épületről kapta nevét a Kórház utca.

Urasági és birtokigazgatási épületek

A Zichy-grófok Óbudát is magában foglaló Buda-környéki uradalmuk központját 1686 után először Zsámbékon rendezték be, ahol egy viszonylag épségben fennmaradt, a törökök által is használt középkori eredetű kisebb várat alakították át földesuri kastéllyá. Az uradalom központját csak az 1730-40-es években helyezték át Óbudára.

A XVII. század végén a későbbi óbudai Zichy-kastély helyén csak egy földesuri majorépület állt. Egy 1727-es leírás szerint itt a majorgazda két szobát, konyhát, kamrát magában foglaló lakásához 18 öl (kb. 35 méter) hosszú szin csatlakozott, amelyben a szőlőpréseket tartották és az urasági gabonát tárolták.⁹² Zichy Péter 1726-ban bekövetkezett halála után özvegye, Bercsényi Zsuzsanna Óbudát választotta özvegyi rezidenciául, 1728-ban a grófnő - fiával, Zichy Miklóssal kötött szerződésében - kijelentette, hogy Óbudán "személyéhez és rendihez illő" épületet fog emeltetni.⁹³

Ez az első óbudai Zichy-kastély az eddigi urasági major helyén épült, valószínűleg 1729-1730-ban. Az 1732-es canonica visitationban már említés történt a Zichy-kastélyban lévő urasági kápolnáról. Bél Mátyás 1737-ben megjelent munkájában "urbana villa"-nak nevezte a grófi házat, amely leírása szerint a város északi felében, a kis és nagy szigettel szemközti Duna-parton állt; az épület, amelynek sarkait szerényméretű tornyok díszítették, a lakószobák mellett ebédlőtermet és kápolnát foglalt magában.⁹⁴ Az óbudai trinitáriusok protocolluma 1738-ban kastélynak nevezte a Zichy-házat, amely a leírás szerint az egykori prépostsági templom romjaitól mintegy 40 lépésre északra állt.⁹⁵

Bercsényi Zsuzsanna halála (1745) után Zichy Miklós az egész uradalom székhelyét áttette Zsámbékról Óbudára, s ezzel a grófi udvartartás is átkerült a Duna-parti mezővárosba. Zichy Miklós 1746-ban megbízást adott az addig Zsámbékon lakó Bebo Károly szobrásznak és Jäger János Henrik budai kőfaragómesternek a Bercsényi Zsuzsanna által emeltetett földszintes, feltehetően egyszerű külsejű kastély átépítésére és kibővítésére.⁹⁶ A régi épület falait felhasználták az új kastély földszintjéül. A szerződés szerint az építkezést két év alatt be kellett fejezni. A főépület lényegében el is készült erre az időre, de a melléképületek, kerti házak építése, a díszpark kialakítása, a kastély belső kiképzése az 1750-es években is folyt. Az új Zichy-kastély a korábinál nagyobb területet foglalt el: a park kialakításához ugyanis megvették az eredeti kastélytól délre eső öt parasztház telkét.⁹⁷

A ma ismert óbudai Zichy-kastély a grófi család akkori vagyónához, rangjához képest nagyon is szerény épületnek látszik. De figyelembe kell vennünk, hogy a kastély építése teljesen még be sem fejeződött, amikor Zichy Miklós 1758 elején meghalt, s néhány évvel később, 1766 január 1-én az uradalommal együtt a kastély is átkerült a kincstár tulajdonába. Ettől kezdve egészen a legutóbbi időkben történt helyreállításig, vagyis kerek két évszázadon át csak romlott az épület állaga.

Miután az uradalom a Magyar Kamara kezelésébe került, a kastély melléképületébe az ujonnan kinevezett jószágigazgató költözött. A királynő azonban 1767 júliusában elrendelte, hogy a volt Zichy-kastélyt azonnal adják át a Militair Oeconomica Commissio (katonai gazdasági bizottság) használatába.⁹⁸ Valamilyen - még kiderítendő - okból az átadás évekig elhúzódott. Először, úgy látszik, a katonák nem szívték elfogadni az épületet,⁹⁹ később pedig, amikor 1774-ben újabb döntést hoztak a kastélynak a Montours Commissio (katonai ruházati bizottság) részére való átadásáról,¹⁰⁰ a prefektus húzta el a kiköltözést néhány évig, azon a címen, hogy megfelelő épületet keres a prefektusi hivatal és lakás céljaira; 1780-ban azonban a kastély nagy részébe beköltözött a katonaság.¹⁰¹

A parkot is ezekben az években rombolták szét. A télikertből a narancsfákat Grassalkovich kamaraelnök már 1770-ben elszállította,¹⁰² a többi exotikus fát, bokrot és a kertet díszítő barokk szobrokat pedig 1777-ben árverésre bocsátották. 50 bukszusfát és 20 kőszobrot Beleznay Mihály ezredes vett meg, összesen 193 forintért; 16 puttoszobrot és egy 12 figurából álló "paraszttánc" című szoborcsoportot Falck Ferenc budai hidvámberlő; további 4 szobrot és 4 kővázát egy harmadik vevő. Mindezért összesen 85 forint folyt be,¹⁰³ holott annak idején Bebo Károly a park és a kastély szobraiért 2 800 forintot kapott.

A kastély belső berendezéséből semmi sem maradt fenn, ami annál is inkább nagy kár, mert amennyire ez az építési szerződésből, a számlákból, az 1758-ban készült becslésből¹⁰⁴ és az 1766-ban felvett

leltárból¹⁰⁵ rekonstruálható, az óbudai Zichy-kastély a mai főváros területén az egyik legjelentősebb barokk palota lehetett.

Az épület a lakó- és fogadóhelyiségeken kívül könyvtártermet, kincskamrát (*Silberkammer*), billiárdszobát is magában foglalt.

A birtokigazgatási épületek az első Zichy-kastély felépítése idején átkerültek a későbbi Polgár utcába, arra a jókora telekre, amelyet ma a Budapesti Rádiótechnikai Gyár foglal el. Itt épült a tisztartó háza, amelyet jóval később, a század végefelé, emeletre építettek át; ugyanitt kapott helyet az urasági prэшáz és borpince; ezt 1762-ben özvegy Zichy Miklósné annyira kibővítette, hogy a mintegy 50 méter hosszú és 10 méter széles új prэшáz alatti pincébe 7 300 akó, vagyis csaknem 4 000 hektoliter bor fért be.¹⁰⁶ Az 1730-as évektől kezdve itt történt az óbudai bordézmálás is.

Amikor a Zichy-uradalom a kincstár tulajdonába, a Magyar Kamara kezelésébe került, az új koronauradalom élére prefektust (jószágigazgatót) neveztek ki. Székhelye, mint már említettük, jó ideig még a Zichy-kastélyban volt, míg azután az épület nagyobb részébe 1780-ban beköltözött katonai ruházati bizottság 1787-ben az egész épületkomplexust meg nem szerezte. Ettől kezdve volt Óbudán külön prefektusház. Erre a célra - különféle más lehetőségek és javaslatok megvizsgálása és elvetése után - a Fő tér és Kórház utca sarkán (ma: Fő tér 4. sz.) álló jobbágyházat vették meg, amelynek nagy kertje egészen a Polgár utcáig terjedt (11. kép). Az épületet néhány évvel később emeletessé alakították át,¹⁰⁷ s lényegében ebben a formájában áll ma is, védett műemlékként.

A XIX. század elejétől még egy birtokigazgatási épületre vannak adatok: az óbudai koronauradalmi ügyészség székháza 1812-től szerepelt az adókönyvben. A "Fiscalats-Hauss" a mai Harrer Pál és Vöröskereszt u. sarkán, a későbbi városháza mögött állt.

Bizonyos fokig a birtokigazgatás épületei közé sorolható az uradalmi börtön is, legalább is a tisztartók és prefektusok mindig nagy súlyt helyeztek arra, hogy a "renitens és nyakas" alattvalók megfenyítésére kellően karbantartott helyiségek álljanak rendelkezésre. Az 1710-20-as években a zsámbéki kastély pincéjében vetették tömlőre az "engedetlen" jobbágyokat. Az óbudai külön börtönépületről, amely a Zichy-kastélytól északra, a mai Hajógyár és Laktanya utca sarkán állt, az uradalmi épületek 1774-ben készült felvételéből van először pontos alaprajzunk és leírásunk,¹⁰⁸ de valószínű, hogy már a Zichy-korszak végén is ez volt az uradalmi tömlőc. Az épület a két darabont lakásán kívül három fogdát (*Arest*) és három földalatti zárkát (*Kerker*) foglalt magában, udvara a Duna-partig nyult le. 1783-ban és 1786-ban az uradalmi tisztiek már az épület kijavítását sürgették, mivel a tömlőre nagy szükségük volt: csakis ide zárhatták be "a nyakas és izgága alattvalókat, akik ellen nem lehetett bünygyi eljárást indítani, s ezért a vármegye nem vette át őket, s akiknek nem volt elég a botbüntetés".¹⁰⁹

Az utcát erről az épületről nevezték Tömlöc utcának (Temlitzgasse), egészen addig, amíg az 1830 körül az utca északi végén megépült kaszárnyáról Laktanya utcának (Kaserne-gasse) keresztelték át. Az uradalmi tömlöc megszűnésének időpontjára nincs adatom.

Uradalmi kocsmák

Az uradalom számára a kocsmáknak mint az egyik legnagyobb helyi jövedelemforrásnak, a helység topográfiaja szempontjából mint fontos tájékoztatósi pontoknak - mindenki által ismert, s többnyire még cégért is viselő épületeknek - volt jelentőségük.

Óbudán a három legrégebb uradalmi kocsmája: a Vogl-vendégfogadó (a Polgár u. 8. sz. helyén), a Mókus kocsmája (zum goldenen Eichkatzl) a Mókus u. 1. sz. helyén, és a Kerék (Radl) kocsmája, eredetileg Arany Kerék (zum goldenen Radl), a mai Bécsi ut 269. sz. helyén állt.¹¹⁰

A három közül - az óbudai kasznár elszámolása szerint¹¹¹ - a legnagyobb forgalmat az u. n. nagy urasági kocsmája, az első bérlőjéről, Vogl Jánosról Vogl-Wirthshaus-nak nevezett vendégfogadó bonyolította le. Ez közvetlenül az urasági présház és dézsmaház mellett, a mai Polgár utcában létesült; bérlője sokszor a dézsmálásban is résztvett. Később, már a kamarai kezelés idején, 1770 körül ugyanezen a telken új, emeletes vendégfogadót építettek, a régi kocsmaházat pedig birtokigazgatási épületté alakították át, s benne helyezték el az irnokszobát és a pénztárszobát.¹¹²

Az 1750-1770-es években a források egy negyedik urasági kocsmát is emlegettek, a téglaegető melletti csapszéket ("Schankhaus beym Ziegel Ofen")¹¹³. Ez a kiscelli domb lábánál 1736-ban létesült téglaegető mellett épült, pontosan meg nem állapítható időben, de az 1780-as évek vége felé már meg is szűnhetett, legalábbis a forrásokban nincs többé említve.

Az ötödik óbudai urasági kocsmája a kiscelli dombon, a trinitárius kolostor közelében épült, nem sokkal azután, hogy a kolostor alapkövét lerakták. Zichy Miklós 1746 júliusában kötött szerződést Bebo Károllyal az új vendégfogadó építésére, s 1747 júniusában már állt is az épület.¹¹⁴ Az "Arany Szőlőfürdő" (zum goldenen Trauben) címzett fogadó elsősorban a zárandokok számára épült, akik nagy számban látogatták a csodatevő hirben álló kiscelli kegyképet (a vendégszobákon kívül az udvarban egy nagy szin szolgált a zárandokok nyári elszállásolására).¹¹⁵ A röviden Trauben Wirthshaus-ként emlegetett kocsmája valószínűleg a XVIII. század végén szűnt meg, miután a kiscelli kolostort és templomot II. József idején laktanyává és katonakórházzá alakították át.

Végül, az 1780-as évektől kezdve fordul elő a forrásokban az urasági kocsmája, amely a mai Laktanya és Sorompó utca sarkán

állt. Ezen a helyen valaha a Zichyek óbudai majorja volt (miután 1729-1730 körül a major korábbi helyét a földesuri kastély foglalta el); 1767 körül az uralkodó rendelkezésére ezt a majort átadták az angolkisasszonyoknak, akiket Mária Terézia akkortájt telepített át Vácról Budára; 1770-ben ugyan visszaváltották tőlük,¹¹⁶ ennek ellenére még évtizedekig "az angolkisasszonyok volt majorja" néven emlegették. Az ezt követően itt létesített urasági kocsmát egy darabig csak "beym Englischen Fräulein" vagy "beym Schiess-Statt" kocsmának¹¹⁷ nevezték. A később használatos "Vörösfenyő" elnevezés (zum Lärchbaum) először az 1787-es községi számadáskönyvben fordult elő. Ez a kocma a Varásdy-terkép készítése idején, tehát a XIX. század derekán még fennállt.

Lakóházak

A XVIII. században az óbudai lakóházak tulnyomó többsége jobbágy- és zsellérház volt, - néhány kivételtől eltekintve kicsiny és rosszminőségű épület. Bár Óbudán a török utáni újjáépítés idején csaknem minden ház középkori alapfalakra épült, a felmenő falak anyaga többnyire a gyorsan romló "égetlen fődégla", vályog volt; a korabeli forrásokban azért esik sokszor szó "rongyos" és "dülőfélben lévő" házakról. Bél Mátyás leírása szerint a rendkívül szerény, falusias házikókat, bár építésükhöz sok római követ is felhasználtak, többnyire nád vagy szalma fedte.¹¹⁸

Az óbudai házakba beépített római kövekről egy angol utazó hiradása is ránk maradt a XVIII. század végéről. Townson, amikor 1793-ban muzeumot keresett Óbudán, hogy az antik maradványokat megsejmelhesse, azon álmélkodott, hogy a köveket az egész városban szétszórtan találja a falakba építve, a tisztartó házat pedig valósággal "felséges gyűjtemény"-nek nevezte, ahol a falban rengeteg feliratos római kő volt látható.

Az építkezés gyenge minősége magyarázza, hogy a XVIII. századi óbudai lakóházak közül alig néhány maradt fenn (de ezek sem parasztházak voltak). Az idő romboló munkája, s ezenfelül az elemi csapások, kivált az 1775-ös és az 1838-as jeges árvizek pusztításai¹¹⁹ folytán a lakóházakat néhány évtizedenkint újjá kellett építeni. Az a városkép, amelyet a XIX. század végi és XX. század eleji fényképek, grafikák, festmények és leírások megörökítettek, s amely részben az 1970-es évekig szinte változatlanul fennmaradt, voltaképpen az 1838-as árvíz utáni újjáépítés eredményeként alakult ki.

A lakóházak tulnyomó többsége jobbágy- vagy zsellértelken épült. Az utóbbiak általában jóval kisebbek voltak az előbbieknél, ezért is nevezték a zselléreket Kleinhäussler-nek, azaz kisházásoknak. A telekformák a terepviszonyoknak megfelelően változtak, mindamellett a jobbágytelkek többsége igen hosszú, s ehhez képest keskeny parcella volt. A XVIII. században Óbudán a fésűs beépítésmód uralkodott, vagyis

a lakóházak az egyik - általában az északi - hosszanti telekhatárra épültek, s oromfalukkal néztek az utcára (12.kép). A XVIII. század utolsó évtizedeiben, a nagyarányú népességnövekedés folyamánaképpen megindult a telkek körülépítése: a másik telekhatárra is ház épült, s a házak végeibe újabb meg újabb szobákat illetve szoba-konyhás lakásokat ragasztottak, az utcai fronton pedig fedett kapuval hidalták át a két építményt. Az 1838-as árvíz utáni újjáépítéskor a központi terület utcáin a soros beépítés vált uralkodóvá: az utcai frontot úgy képezték ki, hogy a házak ereszvonala párhuzamos volt az utcára, belül azonban továbbra is ott húzódott a két hosszú, keskeny, udvari épületszárny.

A jobbágytelkeken a lakóház mellett helyet kapott a veteményeskert ("Haussgarten") és sok esetben a présház meg az istálló is.

A XVIII. századi óbudai lakóházak alaprajzáról, méreteiről, berendezéséről igen kevés adat maradt ránk.

Az uradalmi épületek 1774. évi Gföller-féle felvétele és a hozzá készült leírás képet ad néhány lakóépületről is: a három uradalmi "bérházzal", a béres (Ochsenknecht), az urasági Zimmerwarter (gondnok?), a kasznár és a tisztartó házáról.¹²⁰

A lakások egy vagy két szobásak voltak (leszámítva persze az uradalmi tisztékét), belmagasságuk mindössze 2,20 - 2,50 méter, a szobák alapterülete 16-18 négyzetméter. A bejárat többnyire az udvarról, a konyhán át vitt a lakásba. Az óbudai parasztházak konyhái nyitott tűzhelyűek voltak (ilyen tűzhely látható a régi iskola 1785-ös felvételi rajzán). A nyitott tűzhelyű konyha még a XIX. században is annyira általános volt Óbudán, hogy a legutóbbi idők bontásaikor a belső Óbuda házainak nagy részében felismerhető volt az éléskamrává, raktárrá átalakított helyiség és a fölötte lévő kürtő. A XVIII. századra jellemző lakóház-beosztást szemlélteti egy Zichy-utcai ház 1787. évi átalakításakor készült tervrajz.¹²¹ A négy lakás mindegyikébe a konyhai előtéren át lehetett bejutni. Szemben az alig embermagasságú szemöldökgerendával elrekesztett konyhatér, a téglával borított tűzhellyel. A fölötte kialakított kürtőbe nyitlak a szomszédos lakószobák kályháinak kéménynyílásai is. A szobáknak két-két kicsiny ablakuk volt. Mellék-helyiségül az udvaron felállított reterát szolgált.

A berendezés is egyszerű lehetett: a XVIII. század első feléből két óbudai ház ingóságaira találtunk adatot. 1718-ban Zichy Péter elkoboztatta az akkori óbudai bíró, Hinczmann Tamás egész vagyonát; házában, a különféle mezőgazdasági és háztartási eszközökön kívül az alábbi butordarabokat foglalták le: egy mennyezetes ágy (Himmelbett), egy szekrény, egy asztal, három szék, két pad.¹²² 1739-ben a pestisben elhalálozott katolikus tanító, Schwarzer Ferenc hagyatéki leltárába a következő berendezési tárgyakat vették fel: egy nagy és két kis asztal, egy firhangos ágy, egy rossz szekrény, egy falitéka, 14 kép, 13 könyv, a konyhában két tűzkutya.¹²³

Az uradalmi bérházak a következők voltak: a Lajos u. 158. sz. alatti u.n. régi sörház,¹²⁴ a Lajos u. 160. és a Zichy u. 9. sz. alatt

álló, közös kerítéssel egybefogott "Hoffmann pék háza" (Hoffmann-beckisches Hauss) és Neumann-ház, a Zichy u. 11. sz. alatti u. n. községi Molnár ház vagy Müllner-ház (Gemein Müllnerisches Hauss). Az utóbbiak Zichy Miklós földesurasága idején kerültek az uradalom tulajdonába. A régi sörházban 14, a pékházban 3, a Neumann-házban 2, a Müllner-házban egy család bérelt lakást az uradalomtól. Az 1762 januárjában készült lakókimutatásból kiderül, hogy a lakások zömében egy szoba + konyha vagy 2 szoba + konyha volt; a kétszobás lakások egy részében két család lakott. Az elnevezések eredete: a Lajos u. 158. sz. alatti házban létesült 1697-ben a hódoltság utáni első serfözőház, amelyet azután az uradalom az 1720-as évek végétől más célokra adott bérbe; a pék-házat azért hívták így, mert - mint egy 1762-es adat mutatja - egy ideig Hoffmann József pékmester bérelt ebben a házban műhelyt és üzlethelyiséget. A Neumann-ház is nyilván bérlőjéről vagy korábbi birtokosáról kapta nevét, akárcsak a Müllner-ház, amelynél azonban nem lehet tudni, hogy tulajdonnévről vagy foglalkozásnévről van-e szó.

Az eddig tárgyalt épületeken kívül említésre méltó még a Sándor bárók óbudai háza, amely a Zichy-kastély tőszomszédságában a mai Korvin Ottó tér nyugati oldalán állt. Sándor báróné, Theresia Clairfourth barátságban volt özvegy Zichy Péternével, akinek pénzt is kölcsönzött. 1736-ban "zu ihrer bequem und ruehigen Wohnung" építtetett Óbudán házat.¹²⁵ Mivel az épület semmilyen adózás alá nem esett, a forrásokban alig szerepel, s így jóformán semmit sem tudunk róla. Az 1739-es pestis áldozatairól készült kimutatásban, amely házról-házra haladva vette számba a pusztítást, Sándor báró háza is szerepel, mert egy cselédlány meghalt benne. Legközelebb 1772-ben esett szó az épületről: az óbudai jószágigazgató jelentette, hogy nem tudott eleget tenni a Magyar Kamara rendeletének, miszerint "vegye kezelésbe a Sándor Antal bárótól megváltott telkeket", mivel ő még semmi értesítést nem kapott a megváltásról.¹²⁶ A ház további sorsára nem került elő adat. Mindenesetre, amikor II. József rendeletére 1785/86-ban minden épületet házszámmal láttak el, Sándor-ház már nem szerepelt Óbudán.

E házzal pontosan szemközt állott a trinitáriusok első óbudai rendháza, amely eredetileg parasztház volt. 1738-ban, a trinitáriusok óbudai letelepedésekor vette meg részükre ezt az épületet a földesur. Az első rendház kezdetben csak négy cellát, egy refektoriumot, egy konyhát és egy éléskamrát foglalt magában, s az eredeti jobbágyház kertjének fele tartozott hozzá; később megvásárolták a kert másik felét is, egy forrással együtt, az épületet pedig kibővítették további négy szobával, házikápolnával, istállóval.¹²⁷ A trinitáriusok 1748-ban felköltöztek a kiscelli dombon épült új kolostorukba; régi épületük átalakítva bekerült az új Zichy-kastély épületkomplexusába (a közbülső öt parasztházat, mint említettük, a park növelése végett megvásárolták). 1787-ben, amikor a volt trinitárius-házat selyemraktárrá akarták át-

alakítani, azt irták róla, hogy falait az alapokig le kellene bontani, mert vályogból és kőből vegyesen épültek. 128

A Sándor-háztól északra, körülbelül a mai Korvin Ottó tér 9. sz. ház előtti térségen állt Bebo Károlynak, a Zichyek szobrászának -1748-tól udvarmesterének - háza. A topográfiai azonosítást az tette lehetővé, hogy a Zichyek földeuraságának megszűnése után Bebo Károlyt is -hosszu viták árán - adózásra kötelezték, s így a községi adókönyvben is nyilvántartották.

Egyébként, ha már tudjuk, hogy Óbuda melyik részén keressük a Sándor-házat és a Bebo-házat, a Kneidinger-térképen könnyen felismerhetjük a Zichy-kastély parkjával szemközt a két L-alakú, a zsellérházaknál lényegesen nagyobb épületet.

1775-ben, amikor felsőbb helyről már erősen sürgették a prefektus kiköltözését a kastélyból, felmerült a terv, hogy a Bebo-házat vegyék meg a jószágigazgatói hivatal és lakás céljára. A prefektus azonban minden erővel meggátolni igyekezett e terv megvalósítását, azazl érvelve, hogy a szóbanforgó ház rossz anyagokból készült, szobái igen alacsonyak és sötétek, ráadásul hemzsegek benne a poloskák. 129 Az 1775-ben készült értékbecslésből valamelyes képet alkothatunk az épület belső elrendezéséről. Az irat a helyiségek közt négy lakószobát, egy ebédlőt, egy fogadószobát (Paradezimmer), egy írószobát (Schreibzimmer), konyhát, éléskamrát, présházat sorolt fel, továbbá egy laboratorionak nevezett helyiséget,¹³⁰ amely valószínűleg Bebo szobrászműhelye volt. Ez az épület tehát óbudai viszonylatban inkább uriház, mint parasztház volt, s nem lehetett olyan nyomoruságos, amilyennek a prefektus feltüntette. Mindenesetre, prefektusház nem lett belőle. Bebo halála (1779) után Lachner Gáspár tanító lakott az épületben.

A piactér

Óbudán, bár mezőváros - németül: Markt - volt, az ujkorban sohasem tartottak a helyi jelentőség kereteit túllépő vásárokat. A szomszédos hatalmas vonzóerejű piacközpontok, Pest és Buda léte megakadályozta, hogy Óbuda piacközponttá váljék. A helyi piac szintere a XVIII. században, akárcsak a középkorban, a mai Lajos utca 158. számú ház előtt az utca kiöblösödéséből létrejött tér volt¹³¹ (amelynek ma nincs külön neve). A piacot valószínűleg azért tartották itt, mert ez esett a legközelebb a XVIII. században még igen élénk forgalmu dunai kikötőhöz. Az 1780-as években a katonai ruházati bizottság követelésére a piacot áthelyezték a mai Fő térre. Az óbudai zsidó hitközség 1787-ben a Pesti Kamarai Adminisztrációhoz intézett folyamodványában¹³² arra hivatkozva kérte a hetipiac visszahelyezését előbbi helyére, a Judenplatz-nak¹³³ nevezett térre, hogy az egyetlen kényelmes kikötőhely ennek közelében, a zsinagóga mögött van, s hogy a halászok nem fogják innen a Fő térre vinni árujukat; hivatkozott a folyamodvány arra is, hogy

ez a tér a helység központjában van, s hogy az erősen adózó zsidó község éppen a piac miatt építette ide középületeit és boltjait, sőt nemcsak a zsidók, hanem a pékek is ezért építették ide házaikat; ezenkívül a kastély előtti tér az ujlakiak számára is túl messze van. Hogy hivatalos intézkedés történt-e a piac visszahelyezésére, nem sikerült kideríteni; feltehető azonban, hogy a hetipiacokat újra régi helyükön tartották, mert 1795-ben újabb határozatot kellett hozni a piacnak a Judenplatz-ról a kastély előtti térre való áthelyezéséről, ismét a katonai ruházati bizottság követelésére.¹³⁴ Egy 1826-ban megjelent Óbuda-térképen,¹³⁵ amely az utcaneveket magyarul közli, a mai Fő tér szerepel Nagy Piatz néven. Az 1858-61-es Varásdy-térképen viszont a volt Judenplatz a Grünplatz nevet viseli, amiből arra lehet következtetni, hogy itt legalábbis zöldség- és gyümölcspiacot tartottak.

Utcanévek

A XVIII. századi Óbuda-térképeken még nem találunk utcaneveket. Más forrásokban is csak néhány utca neve fordul elő. Ennek egyik oka az lehet, hogy amíg a település kicsiny volt, és az emberek ismerték egymást, a tájékozódáshoz nem feltétlenül kellett utcanevek. Talán nem tekinthető véletlennek, hogy a XVIII. századi forrásokban először az 1748-1749 körül keletkezett "új telep" utcáinak nevével találkozunk: a már említett Új utca, Kiscelli utca, Szentendrei utca és Miklós utca elnevezéssel. Az Új utca neve nem szorul magyarázatra, a Kiscelli utca a város központjából a kiscelli dombra vitt, (amely a Mariazell-i kegykép másolatát magában foglaló, a már korábban Klein Mariazell-nek nevezett kápolnáról, majd a helyén épített trinitárius kolostorról és templomról nyerte nevét). A Szentendrei utcán át vezetett észak felé a szentendrei országút, amely meglehetősen élénk forgalmat bonyolított le. A Miklós utcát a telepítő földesur, Zichy Miklós keresztnevééről, illetve védőszentjéről nevezték el, ugyanugy, mint a néhány évvel később ennek közelében keletkezett másik zsellér-utcát, az Erzsébet utcát, Zichy Miklósné Berényi Erzsébetről.

A Hauptgasse, Fő utca névvel is a XVIII. század második felében találkozunk először, akárcsak a feljebb tárgyalt Judenplatz elnevezéssel.

A XIX. század első felének térképein az óbudai utcanevek tekintetében meglehetősen nagy zűrzavar uralkodik. Vörös László 1826-os, Blaschnek Sámuel 1832-es, Tomola Ferdinánd 1836-os térképén csak a Fő, Pacsirtamező, Oskola, Szentendrei utca elhelyezése egyezik meg a valósággal és található meg valamennyin. Az 1826-os és 1836-os térképen ezenkívül szerepel a Kis sor (Kleine Zeil) utca, a későbbi Korona utca helyén. Mindhárom térképen névvel szerepel a mai Vörösvári ut, az 1826-oson Csorda utca, az 1832-esen Haltergasse, az 1836-oson Csordás utca néven. Az elnevezés eredete nemcsak az lehet, hogy erre hajtották a legelőre a csordát, hanem az is, hogy az

utca elején (pontosabban a Tavasz utca legvégén) állt a községi csordás (Khuehalter) háza, vele szemközt pedig a kondásé (Schweinhalter).

Az 1826-os térképen a Föld utca Téglavető utca néven szerepel. Az utca valóban a Bécsi uton, a kiscelli domb lábánál 1736-ban létesült első óbudai tégláégető felé vezetett.

A Temető utca (Kirchhofgasse) név - a mai Kerék utcára alkalmazva - az 1826-os és 1832-es térképen, a Kaszárnya utca (Kasernengasse) az 1832-es és 1836-os térképen fordul elő, ugyanígy a Szőlőkert utca (Weingartengasse) név is, a megfelelő helyen. A többi utca-nevet e térképek rossz helyen jelölik. Ilyen tévedések azonban a korabeli térképeken nemcsak Óbuda esetében fedezhetők fel.

Az utcanevek tekintetében csak a hivatalos célra készült Varrásdy-térképet fogadhatjuk el teljesen megbízhatónak. Az alábbiakban az ezen előforduló utcaneveket ismertetjük, amit az is indokol, hogy ez a térkép az itt tárgyalt korszak topográfiai fejlődésének voltaképpen a végeredményét ábrázolja. Ami az utcaneveket illeti, mindenesetre tisztában kell lennünk azzal, hogy az 1858-61-ben használt elnevezések némelyike akkoriban még csak rövid multra tekintett vissza (mint pl. a Városház tér, Flórián tér, Kórház utca, stb. elnevezések). Némelyik új utcanév elődjét ismerjük, a legtöbb esetben azonban az átnézett forrásokból nem derült ki, hogyan nevezték korábban a szóbanforgó utcát.

Az alábbiakban a XIX. század közepén használt utcaneveket eredeti német alakjuk betűrendjében ismertetem, feltüntetve az utcának a főváros egyesülése utáni és - ha változott - 1945 utáni elnevezését is. Minthogy Óbuda rekonstrukciója az utcahálózatot is erősen átalakította, a régi utcanevek mai megfelelői nem adhatók meg minden esetben.

Ahol az utcanév eredete kideríthető volt, ott az utcanév után ennek magyarázata következik.

Akazien Gasse (Akácfa utca) - Akác köz - a rekonstrukció folytán megszűnt;

Bierhaus Gasse (Serház utca) - Kulcsár utca (1940 körül lebontva); nevét az utca északkeleti végében, a Dunaparton állott, 1702-ben létesült második óbudai serfőzőházról kapta;

Drei Herzen Gasse (Háromszív utca), korábban Friedhof Gasse (Temető utca) - Kerék utca;

a Háromszív elnevezés eredete valószínűleg cégér; a Temető utca az 1780 körül a mai Raktár és Kerék utcák szegletébe áthelyezett katolikus temetőről kapta a nevét;

Dreifaltigkeits Platz (Szentháromság tér) - Szentlélek tér - Korvin Ottó tér;

az 1739-es pestisjárvány után itt felállított Szentháromság szoborról;

Eichhorn (Eichkatzl) Gasse - Mókus utca,

a mai Mókus utca 1. sz. helyén állott, az 1970-es

években lebontott, az "Arany mókushoz" címzett urasági kocsmá cégéről;

Elisabeth Gasse (Erzsébet utca) - Majláth utca - Szentendrei ut; Zichy Miklósné Berényi Erzsébet keresztnevéről, illetve védőszentjéről;

Feld Gasse (Mező utca) - Föld utca. Ez esetben a Föld utca az értelem-szerűbb fordítás, mert az utca a szántóföldek felé vezetett, mégpedig a Winterfelder-nek nevezett nyomás felé;

Floriani Platz - Flórián tér;
Az 1819-ben a Fő térről ide áthelyezett szoborcsoportról;

Frühling Gasse Tavasz utca;

Gartner Gasse (Kertész utca) - Kert utca - a rekonstrukció folytán megszűnt;

Grosse Kreutz Gasse (Nagykereszt utca) - a Vöröskereszt utcának a Harrer Pál és Miklós utca közti szakasza;

Grün Platz (Zöld piac) - a Lajos utca 158 és a zsinagóga közti utcakiszélesülés; korábban Juden Platz (Zsidó tér); az ott tartott hetipiacról; a körülötte lévő házak nagy részében zsidók laktak,

Hafner Gasse (Fazekas utca) - Cserepes utca;
valószínűleg ott lakó(k) foglalkozásáról;

Haupt Gasse (Fő utca) - Lajos utca;

Herbst Gasse (Ősz utca) - Solymár utca;

Herren Gasse (Urak utcája) - Polgár utca;
az 1730-as években oda helyezett tisztartói házról és kasznárlakásról;

Kaserne Gasse (Kaszárnya utca), korábban Temlitz Gasse (Tömlőc utca) - Laktanya utca;
előbb a mai Laktanya u. 1. helyén állott uradalmi börtönről, majd az 1830 körül az utca északi végén felépült kaszárnyáról;

Kirchen Gasse - Templom utca - Óbuda utca;
a plébániatemplom melletti utca;

Kirchen Platz (Templom tér) - Korona tér - a Mókus utcának a Zichy utca és az óbudai utca közti szakasza (mint tér, megszűnt);

Kleine Kreutz Gasse (Kiskereszt utca) - a Vöröskereszt utcának a Harrer Pál utca és Laktanya utca közti szakasza;

Kleine Venedig Gasse (Kisvelence utca) - Velence utca;
a Varásdy-térkép készítése idején még be nem fedett keskeny vízeről, amely a Bécsi ut felől, talán a régi római kocsatorna medrében folydogált;

Kleinzeller Gasse - Kiscelli utca;
az ut irányáról;

Kronen Gasse (Korona utca) - Kiskorona utca - Fényes Adolf utca (ma a Perc utcától a Polgár térig Magyar Lajos utca);

az 1818-ra átépített, és Kronen Wirtshaus-nak nevezett községi vendégfogadóról;

Landstrasse (Országút), korábban Haltergasse (Csordás utca) - Vörösvári ut; a korábbi név az utca kezdeténél állott csordaházról, vagy a csorda kihajtásának utvonalaról;

Lederer Gasse - Timár utca (a XIX. század közepén csak a Lajos utca és a Dunapart között); valószínűleg ott lakó(k) foglalkozásáról;

Lerchenfeld Gasse - Pacsirtamező utca - a Korvin Ottó utcának a Nagyszombat utca és a Kiscelli utca közti szakasza;

Minuten Gasse - Perc utca:

a név eredete talán az, hogy ebben az utcában apró árukkal (minutia) kereskedő zsidók laktak; a latin szót német végződéssel ellátva Minutien-re változtatták, majd amikor a szó eredeti jelentése feledésbe merült, a jól ismert mechanizmussal Minute-nek értelmezték;

Mohren Gasse (Szerecsen utca) - Zichy utca - a rekonstrukció folytán megszűnt;

a 6. számú ház kapujának zárókövében elhelyezett szerecsenfejről;

Müller Gasse (Molnár utca - Serfőző utca - 1940 körül lebontották; valószínűleg ott lakó(k) foglalkozásáról;

Neue Gasse (Uj utca) - Pacsirta utca - az 1940 körül történt szabályozáskor a mai Korvin Ottó utcába olvadt (a Kiscelli utca és a Flórián tér között);

az 1749 körül létesült zsellérnegyed ("Új-Óbuda") egyik első utcája;

Nicolaus Gasse - Miklós utca;

a Zichy Miklós által 1749 körül létesített zsellérnegyed egyik legelső utcája, a földesur védőszentjéről elnevezve;

Praefectorats Gasse (Jószágigazgatóság utca) - Szentendrei utca - Hidfő utca;

az 1780-as évek végén a mai Fő tér 4. sz. alatt létesített prefektus-házról;

Rathhaus Platz (Városház tér) - Főtér;

az 1834 körül a Fő tér 3. sz. helyére áthelyezett városházáról;

Rosen Platz (Rózsa tér) - Polgár tér;

Schiff Gasse (Hajó utca) - Zichy utca a Lajos utca és a Dunapart közt - megszűnt;

Schiffer Gasse (Hajós utca) - Naszád utca - megszűnt;

mindkét utcán azt a partszakaszt lehetett megközeleltetni, ahol a XVIII-XIX. században Óbuda hajóki-kötője volt; XVIII. századi források szerint a kikötő nagy forgalmat bonyolított le;

- Schiffwerft Gasse - Hajógyár utca;
az óbudai kis szigeten 1836-ban létesült hajógyárról;
- Schul Gasse (Iskola utca) - Tanuló utca;
az 1780-as évek végén a mai Tanuló és Óbuda utca sarkán felépült iskoláról;
- Schwalben Gasse (Fecske utca) - a Vöröskereszt utcának a Laktanya utca és a Dunapart közti szakasza, - a rekonstrukció folytán megszűnt;
- Sommer Gasse (Nyár utca) - a Kórház utcának a Flórián tér és a Fő tér közti szakasza;
- Spital Gasse - Kórház utca;
az 1821-ben a mai Kórház és Kerék utca sarkára át-helyezett községi kórházról;
- St. Endreer Gasse - Szentendrei utca - Harrer Pál utca;
ezen át vitt északra (a mai Miklós térnél a Dunapart felé kanyarodva) a Szentendre felé vezető ut;
- Stein Gasse - Kő utca, - a rekonstrukció folytán megszűnt;
valószínűleg az utcában lévő zsidó temető szorosan egymás mellett álló sirköveiről;
- Ungar Gasse (Magyar utca) - Calvin utca - az Árpád-híd építésekor megszűnt; ebben az utcában a házak nagy részét a németek többségbe kerülése után is magyarok - a régi lakosok leszármazottai - lakták;
- Weingarten Gasse - Szőlőkert utca - a rekonstrukció folytán megszűnt;
az utirányról (a szőlők felé vitt);
- Winter Gasse - Télutca;
Nem lehetetlen, hogy a Winter és a Sommer Gasse eredetileg arról kapta nevét, hogy a Winterfelder illetve Sommerfelder elnevezésű szántók felé vezetett, s a Tavasz és Ősz utca csak később, ezek analógiájára kapta nevét, miután a Tél és Nyár utca elnevezések eredete már feledésbe merült; közelebbi támpontok híján azonban ez csak feltevés.

X X X

A települések topográfiája szoros kapcsolatban áll az illető helységek településtörténetével, gazdálkodásával, népességének, igazgatásának alakulásával, - számos olyan kérdéssel, amelyet itt alig érinthetünk, - s ezek meghatározó szerepet töltenek be a beépítés módja és méretei tekintetében. Ugyanakkor a történeti helyrajz maga is alkalmas arra, hogy fényt vessen a települések történetének számos, egyébként már feledésbe merült, más források által nem tükrözött mozzanatára, vagy legalábbis indítékot adjon az ilyen mozzanatok további kutatására.

JEGYZETEK

1. Óbuda ókori, középkori és hódoltságkori történetének legújabb összefoglalása, a korábbi irodalom ismertetése és kritikája: Nagy Tibor - Györffy György - Gerevich László, Budapest története, I. k. Bp. 1973) és Kubinyi András - Gerevich László - Fekete Lajos - Nagy Lajos, Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején (Budapest története, II. k. Bp. 1973.)
2. Zichy István kamaraelnök 1659-ben a komáromi váruradalom részeként szerezte meg a későbbi óbudai uradalmat. A hozzátartozó helységek ekkor még török kézen voltak, de a hódoltsági területre jellemző kettős birtoklás folytán a Zichyek földesurasága már ekkor is valóságos volt; a hódolt települések évente meghatározott pénzüsszeggel adóztak magyar részről való földesuruknak is. 1686 után a Zichyek Buda-környéki uradalmának központja egy ideig Zsámbékon volt; Óbuda csak az 1730-1740-es években lett birtokközpont.
3. Az óbudai ásatások eredményeinek újabb összefoglalása: Budapest Régiségei (a továbbiakban: Bp. R.), XXIV. 1. (1976)
4. Az óbudai topográfiára vonatkozólag fontos adatokat és megállapításokat tartalmazó feldolgozások, a Budapest története I. II. és III. kötetén, valamint a Budapest műemlékei II. kötetén kívül: Érdy János, Az óbudai Kiscellről, Magyar Acad. Ért. 1851; a Fehéregyháza, az óbudai királynéi vár és a klarissza kolostor helyéről szóló kiterjedt irodalom, amelynek részletes felsorolása megtalálható a fentemlített összefoglalásokban; Mészáros Sámuel, Az óbudai ev. ref. anyaegyház százéves története, Bp. 1886; Büchler Sándor, A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig, Bp. 1901; Schoen Arnold, A budai Szent Anna-templom, Bp. 1930; u. ó. Óbuda multjából, Bp. 1935; Garády Sándor, Az óbudai filatórium, Historia, 1932; Bártfai Szabó László, Óbuda egyházi intézményei a középkorban, Bp. 1935; Gárdonyi Albert, Buda és Pest keresztény lakossága a hódoltság alatt, TBM V. (1936); u. ó. Óbuda és környéke a középkorban, Bp. R. XIV. (1945); u. ó. Óbuda kísérlete a szabad királyi városi jog megszerzésére, Városi Szemle,

1946. 2. Fekete Lajos, Buda, Pest és Óbuda polgári lakos-sága 1547-ben és 1580-ban, TBM VI. (1937); Fallenbüchl Ferenc, A rabváltó trinitárius szerzetesek Magyarországon, Bp. 1940; Baraczka István, Óbuda közigazgatásának husz éve (1746-1766), TBM IX. (1941); Bertalan Vilmos, Az óbuda-kiscelli trinitárius kolostor és templom, Bp. 1942; Schauschek János, Óbuda XVIII. századi beépítettsége és a legiotábor helye, Arch. Ért. 1949. 1-2. Jankovich Miklós, Adatok Óbuda középkori helyrajzához, Bp. R. XVIII. (1958); Felhő Ibolya, Mária Terézia urbérrendezése a Buda és Pest környéki helységeken, TBM XVIII. (1971); Gál Éva, Adalékok az óbudai zsidók XVIII. századi történetéhez, Évkönyv. Kiadja a Magyar Izr. Orsz. Képviselőtestület, 1975/76. Bp. 1976.
5. Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) V. 1-r. Óbuda mezőváros levéltára (a továbbiakban: ÓB), Községi számadások. (A levéltári törzsszámot csak az első előfordulási helyen adjuk meg.)
 6. Országos Levéltár (a továbbiakban: OL), S 11, Kamarai térképek, No. 830.
 7. Óbuda keltezett térképe a Kneidinger atlasz LXIX. lapja (830:69)
 8. Óbuda keltezetlen térképe ugyanitt a LXXIX. sorszámot viseli (830:79)
 9. Bártfai Szabó László, i. m. Ugyanezekre a térképekre alapozta következtetéseit Schauschek János is, idézett cikkében. Közölte a Kneidinger-atlaszban található, 1778-ban készült Óbuda-térképet az ujjában megjelent Budapest-történeti monográfia III. kötete is (Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig, Bp. 1975. 68. l.), és a XVIII. századi óbudai topográfiára vonatkozó megállapításaiban ugyancsak nagymértékben erre a forrásra támaszkodik.
 10. V. ö. Felhő Ibolya, i. m., 124-140.
 11. OL, E 328, Óbudai uradalom (a továbbiakban: ÓB urad.) Prot. 364. p. Kneidinger 1766-ban a diósgyőri, 1767-68-ban az ungvári és a tokaji uradalomban, ezt követően a bélyei, majd ismét a diósgyőri uradalomban dolgozott, mint erről jelentései és számadásai tanuskodnak (OL, E 41, Litterae ad Cameram exaratae, 1767 - 75, 357; 1768 - 147; 1769 - 85)
 12. Wien, HKA, Kartensammlung, O 198.
 13. OL, Litt. ad Cam. 1767 - 207
 14. OL, Kamarai térképek, No. 38.
 15. Lipszky, Johann, Plan der beyden kön. freyen Hauptstädte Ungerns... Wien - Pest, 1810.
 16. Varásdy, Leopold, Situations Plan über die individuelles Aufnahme der intravillan Gründe des Kronmarktes Alt-Ofen... 1858-1861 (BFL, XVI. 17. Térképtár ÓB. 1.)
 17. Budapest története, I. (Bp. 1973) 277-278.

18. V. ö. Takáts Sándor, Telepitések Esztergom vidékére a XVI. század végén, Századok, 1903. 531-535; Gárdonyi Albert, Buda és Pest keresztény lakossága a hódoltság alatt, TBM V. (1936), 25-31.
19. PmL, IV. 1-j, Acta jud. ant. 1697 - 2. Az Óbuda-Buda közti határról az óbudai Varga Györgyöt, Sigmond Istvánt, Nemes Györgyöt, Kerekes Mihályt és Petre Istvánt kérdezték ki.
20. Varga György "régfi O Budaj emberektől, úgy mint Vincze Mátétul és másoktól is" úgy hallotta, hogy Óbuda és Buda határa a malomrévnél kezdődik, onnan megy fel "az szekér és gyalog uton az Dióskutra, az Dióskuttól pedig az kü rakásra, az kü rakásrul az hegyhátra és az hegyhátrul oldalant Hidegh kut névő pusztá felé". Sigmond István "szegény attyátul hallotta, hogy Budaj és O Budaj határ kezdődik az terméskónél", onnan ugyanugy megy tovább, ahogy Varga György mondta. A többiek is megerősítették ezt. A Dióskutat, a kőrakást, a hegyhátat nem tudjuk helyhez kötni. A malomrév elnevezés eredete az lehet, hogy Óbuda déli határánál ez időben egy vagy több hajómalom horgonyzott a Dunában; konkrétan Madarassy Gergely óbudai jobbágy hajómalmáról írta Zichy Péter 1713-ban, hogy "emberemlékezét óta" Óbuda déli végénél állt (OL, P 707, Zichy-lvt. 218. cs. 491.). Innen valóban vitt szekérut a domb lábáig, vagyis a bécsi országutig, onnan kezdve azonban már csak gyaloguton lehetett a határ vonalát követni. Ez is arra vall, hogy 1697-ben a határ ugyanott volt, ahol 1767-ben; a XVII. század végén itt a későbbi Jalics-féle téglavető helyén (ahol ma a Bécsi uti városi házak állnak) még domb volt, amelyre szekérrel már nem lehetett felkapaszkodni.
21. OL, NRA, 859/9
22. OL, Zichy-lvt. fasc. 205. No. 1./20, 21, 25, 32, 35, 39.); 0 4, Inquis. jurat. Tab. Reg. No. 3375.
23. OL, NRA, 853/23; Kamarai térképek, No. 1848; No. 804:1.
24. OL, NRA, 1853/15.
25. Az 1749, 1752, 1766-ban folyt határpererről lásd: BFL, V.1.b., ÓB, Tanácsí iratok, 150/768.
26. OL, Kamarai térképek, 830:69
27. Egyet. Kvt. Coll. Pray. LIII. 235. Ismertette e tanuvallomásokat Garády is, de tévesen egy budai polgár feljegyzéseinek vélte a szöveget (Pest-Budai Emléklapok, 1931. 115-133.)
28. BFL, ÓB, Tanácsí iratok, évszám nélk. No. 26; V. 1-q, Teleknyilvántartások, I. 23.
29. OSzK Térképtár, Aufnams-Protocoll der Flurenweisen Vermessung in der Gemeinde Alt Ofen, 1855 + térkép, 1857. Jelzete: 66/27.
30. OL, NRA, 268/41; E 19, Grassalkovich-iratok, 22. cs.; E 15, Exped. Cam. 1766. jun. 6.
31. OL, Zichy-lvt. 464. cs. 173. (Zichy István bérleti szerződése Krempl Tóbiással, 1698. márc.). A malmokról bővebben lásd Endrei Walternek ugyanebben a kötetben megjelent tanulmányát Óbuda ipari létesítményeiről.

32. Uo. 218. cs. 4-5.
33. Uo. 2-3.
34. A filatoriumról lásd Endrei Walter tanulmányát.
35. OL, E 283, Beisihadt Protocoll, V, 1969, febr. 11.
36. Uo. VI. 1700. jun. 3. VII. 1700. okt. 8.
37. OL, Zichy-lvt. 464. cs. 138.
38. Uo. 140.
39. Esztergomi Primási Lvt. Visit. Can., Liber 27. fol. 56. (1732-es canonica visitatio).
40. OL, Zichy-lvt. 463. cs. 45.
41. Schauschek János i.m. Budapest története, III. 67-69.
42. Új-Óbuda lakosai zsellérek voltak, akik a régi lakosoktól eltérően robottal is tartoztak a földesurnak. Ez a különbség csak az urbérrendezéssel szűnt meg; 1774-től kezdve ezért már fölösleges volt az "új-óbudaiak" elkülönítése az adóösszeírásban.
43. PmL, CP. II. 210-c.
44. Uo. CP. II. 195-b.
45. OL, Zichy-lvt. 221. cs. szám nélk.
46. Az első előfordulások: 1749. szept. ex platea Nicolajana; 1749. dec. in platea Czellensi; 1750. febr. ex platea S. Endrensi; 1750: ex nova platea.
47. OL, Zichy-lvt. 1108. cs. 258-268.; 225. cs. 35.
48. Budapest története, III. (Bp. 1975), 67.
49. OL, C 29, Htt. Acta Jud. Lad. A. fasc. 1. 1727. szept. 15.
50. OL, Zichy-lvt. 108. cs. 150-152. fol.; PmL, Cp. II. 39. e.
51. V.ö. Bp. R. XXIV. (Bp. 1976) Schauschek J. i.m.
52. Fényképe és leírása: Budapest műemlékei, II. 504. A műemléki topográfia szerint a szoborcsoport első felállítási helye ismeretlen. Kneidinger térképén azonban világosan kivehető a Fő tér közepére berajzolt Flórián-szobor.
53. Elképzelhető, hogy az üresen maradt térségnek zsellérházakkal való további beépülését a későbbi időkben, amikor a tér keleti részén már felépült a grófi kastély, a földesur akadályozta meg.
54. V.ö. Gárdonyi A. i.m. TBM V.29-30.
55. OL, Zichy-lvt. fasc. 46. No. 16.
56. Építéstörténetére ld. Schoen A. i.m. (Bp. 1935.) és Budapest műemlékei, II. 430-446.
57. Esztergomi Primási Lvt. Vis. Can. Lib. 27. fol. 54.
58. BFL, ÓB, Tanácsi iratok, No. 35. A plébániaépület leírása és építéstörténete: Budapest műemlékei, II. 429-430.
59. Így például 1708-ban Franz Seipel, 1713-ban Johann Salomon, 1715-ben Godefridus Khernhoffer, stb.
60. OL, Zichy-lvt. 225. cs. 345. fol.
61. OL, ÓB urad. Oec. 1. cs. 488. fol.
62. OL, C 69, Htt, Dep. Schol. Nat. 1786, Distr. Pos. 24 - 21.
63. OL, T 62, Kamarai iratokból kiemelt tervek, 228:1, 2, 3

64. Ungarische Staats und Gelehrte Nachrichten, 1787. dec. 15.
65. OL, Htt, Dep. Schol. Nat. 1787, Distr. Pos. 3-82, 83, 84
66. Uo. 1789, 32 - 4, 14, 33
67. "...vel Romanorum vel Turcarum delubrum aut balnearem domum fuisse...": Ráday-lvt. Arch. Ag. B. 771-772.
68. V.ö. Mészáros Sámuel i.m.25.
69. Építéstörténete és leírása: Budapest műemlékei, II. 366-367.
70. OL, ÓB urad. Oec. 1. cs. 467.
71. PmL, CP. II. 93; OL, Htt. Acta Jud. Lad. A. fasc. 1.
72. OL, Litt. ad Cam. 1772 - 84
73. OL, E 128, Cam. Oec. 1789, 16 - 15
74. Zsidó Múzeum, az Óbudai Hitközség levéltára (a továbbiakban: ÓB hitk.), IV. ad 206/5. Az óbudai zsidó épületek topográfiájáról bővebben l. Gál É. i.m.
75. Csorba Csaba, Az óbudai Szent Margit egyház és környékének kutatása, Bp. R. XXIV. 1. (Bp. 1976), 260.
76. 1735-ben az óbudai plebános igazolta, hogy a kálvinista Molnár Istvánt 1733-ban ő temette el, "iuxta eorum consuetudine in loco a catholicorum coemeterio segregato sub pulsu duarum minorum campanarum...": PmL, IV.31-e, Processus terminati 1735. fasc. 10, No. 5.
77. Egy. Kvt. Kézirattára, Ab. 228, Az óbudai trinitáriusok protocoluma, 52.
78. A Kneidinger-térképen jól látható ez a temető, a református oratóriumtól nyugatra. Néhány sirja napvilágra került 1972-ben, Zolnay Lászlónak a Korvin Ottó utcában folytatott ásatai közben (V.ö. Bp. R. XXIV. 1. 33.)
79. Az 1781-es óbudai községi számadáskönyvben szerepel egy összeg, amelyet 1780. decemberében fizettek ki az új temetőben dolgozó ácsoknak.
80. Ld. Budapest műemlékei, II. 508.
81. Erről bővebben: Gál É., i.m.
82. OL, E 554, Városi és kamarai iratok, 94. cs. c/ városok.
83. BFL, ÓB, V. 1-r. Községi számadások, bevételek, 1808. aug. 7.
84. "Das grosses Gemeind Hauss ist beylaifig im Jahr 1744 von dem alten Geringer erkaufft worden"
85. OL, Cam. Oec. 1787, 501 - 1
86. OL, Kamarai iratokból kiemelt tervek, No. 1392:4,5
87. OL, Zichy-lvt. 108. cs. 152.
88. Ellentétben például Zsámbékkal és Bogdánal (Dunabogdány), ahol a németek betelepítése után még jóideig megmaradt a külön magyar község, élén magyar bíróval.
89. BFL, ÓB, községi számadások, 1793/1794, 1795/1796; Tanácsi iratok, évszám nélkül. No. 65.
90. OL, Zichy-lvt. fasc. 205. No. 3, 20. Az óbudai bíró által készített összeírás a pestis áldozatairól, 1739.

91. BFL, V. 1-s, ÓB, szegényházi számadások
92. OL, Zichy-lvt. 108. cs. 202.
93. Uo. fasc. 46, fol. 101.
94. Bel, Math., Notitia Hungariae novae... T. III. 183. Viennae, 1737.
95. Egy. Kvt. Kézirattár, Ab. 228. 9.
96. OL, Zichy-lvt. 471. cs. szám nélk. A kastély építéstörténetét, leírását, tervrajzát, felvételi rajzait és fotóit lásd Budapest műemlékei, II. 338-350.
97. OL, NRA, 270 - 65
98. OL, Grassalkovich-iratok, 5. cs. 1767. aug. 3.
99. OL, Exped. Cam. 1767. aug. 7. P. 1.
100. OL, ÓB urad. Prot. 244-245.
101. OL, T 1, Delineationes aedilium, fasc. 6. No. 577.
102. OL, ÓB urad. Prot. 325.
103. Uo. Oec. 1. cs. 428-430. A szobrok további sorsára nincs adat. Lehet, hogy az óbudai házakba 's került belőlük néhány. Egy részük azonban azóta valószínűleg elpusztult, mert anyaguk mállékony homokkő volt; a prefektus már korábban is azért javasolta eladásukat, mert a szobrok a rajtuk ugráló gyermekek súlya alatt minduntalan letöredeztek (uo. Prot. 360).
104. OL, NRA, 270 - 64
105. OL, Grassalkovich-iratok, 5. cs. 1766. márc. 15.
106. OL, Zichy-lvt. 464. cs. 344; Delineationes aedilium, fasc. 6. No. 576.
107. OL, Kamarai Irattárból kiemelt tervek, No. 1392:1, 2, 3; az épület leírását és fényképét lásd Budapest műemlékei, II. 350-351. A műemléki topográfia egyébként tévesen tisztartói épületnek nevezi a prefektusházat.
108. OL, Delineationes aedilium, fasc. 2. No. 169:1, 2, fasc. 6. No. 576.
109. OL, Cam. Oec. 1785/86 - 471
110. A Mókus-kocsmá fennállására az első adat 1725-ből került elő (OL, Zichy-lvt. 219. cs. 152.). Cégéről először 1748-ban történt említés (uo. 471. cs. szám nélkül.). Az épület átalakított formában 1974-ig fennállt. Leírása és 1774-es felvételi rajza: Budapest műemlékei, II. 447-449. A Kerék-kocsmá az óbudai kasznár 1739-es elszámolásában még csak Wirthshauss auf der Wiener Strasse néven szerepel, cégérét először 1758-ban említik (OL, NRA, 270 - 64).
111. OL, Zichy-lvt. 225. cs. szám nélk.
112. Johannes Vogl educillator dominalis a taxalisták 1729-es összeírásában szerepelt először (PmL, CP. II. 118). Később, amikor már feledésbe merült, hogy a kocsmát személynévről nevezték el, a kamarai iratokban latinul "ad avem", azaz "a madárhoz" címzett kocsmának nevezték ezt a vendégfogadót. Az 1770 körül emelt

- uj épület felvételi rajza és leírása: OL, Delineationes aedilium fasc. 2. No. 171:1,2; fasc. 6. No. 576. A régi épület átalakítási terve: OL, ÓB urad. Oec. 2: cs. 98.
113. OL, NRA, 270 - 64
114. OL, Zichy-lvt. 471. cs. szám nélk.
115. OL, Delineationes aedilium, fasc. 2. No. 182:1,2
116. OL, ÓB urad. Prot. 186.
117. BFL, ÓB, V. 1-e, Vegyes tanácsi iratok, 1. cs. szám nélk. A "lőtér" valószínűleg azonos azzal a telekkel, amelyen 1830 körül laktanya épült, s amely délről határolta az urasági kocsmát.
118. Bel, Math, i. m., III. 184-185.
119. 1775-ben 105 ház dőlt össze (OL, ÓB urad. Oec. 1. cs. 180-186.). 1838-ban Óbuda 762 épületéből 397 összedőlt, 274 súlyosan megromgálódott, és csak 91 maradt épen (v. ö. Lászlóffy Woldemár, Az árvíz műszaki leírása, a Pest-budai árvíz 1838-ban c. kötetben, Bp. 1938. 208.). A legsúlyosabb károkat a XVIII. század második felében épült zsellérviskók szenvedték: a Kerék u., Szőlőkert u. és más zsellértcák egész házsorai megsemmisültek.
120. OL, Delineationes aedilium, fasc. 2. No. 168:1,2, 170:1,2, 172:1,2, 177:1,2, 185:1,2; fasc. 6. No. 576.
121. Wien, Hofkammerarchiv, Kartensammlung, Ra 185. Nov, 1787.
122. OL, Zichy-lvt. fasc. 206. fol. 72
123. Uo. 470. cs. 377-378.
124. Történetére v. ö. Jankovich M. i. m., leírása: Budapest műemlékei, II. 423-424.
125. OL, Zichy-lvt. 466. cs. 479. Bertalan Vilmosné 1978 végén a Korvin Ottó téren folytatott ásatásai során megtalálta - egy jelentős középkori épületre ráépítve - ennek a XVIII. századi háznak néhány falmaradványát; ezek és a betöltési leletanyag tanúsága szerint a Sándor-ház ha nem is kastély, de jól megépített urilak lehetett.
126. OL, ÓB urad. Prot. 107-108.
127. Egy. Kvt. Kézirattára, Ab. 228. 41.
128. OL, E 132, Acta serici cult. 1787, fons 13.
129. OL, ÓB urad. Prot. 244-245, 287-288
130. Uo. Oec. 1. cs. 272, 288-290.
131. Az utóbbi évek régészeti feltárásai alátámasztották azt a régebbi feltevést, hogy Óbudának az oklevelekben gyakran említett középkori piaca ezen a helyen volt (V. ö. Bertalan Vilmosné, A középkori óbudai ásatások-kutatások története, Bp. R. XXIV. 1. 31-35.)
132. Zsidó Múzeum, ÓB hitk. III. 165.
133. A név első előfordulása 1765-ben: OL, Zichy-lvt. 464. cs. 2.
134. BFL, ÓB, Tanácsi iratok, 1796 - 959.
135. Vörös László térképe, Főv. Szabó Ervin Kvt. Budapest gyűjt. BTH 151.

TOPOGRAPHIE ÓBUDAS (ALT-OFEN) VOM ENDE
DES 17. BIS MITTE DES 19. JAHRHUNDERTS.

Die heutige Stadt Budapest kam im Jahre 1873 nicht allein aus der Vereinigung der beiden königlichen Freistädte Buda (Ofen) und Pest zustande, sondern auch der bis dahin verwaltungsmässig selbständige Markt Óbuda (Alt Ofen) verschmolz mit ihnen. Von den drei Siedlungen hatte Óbuda die grösste städtische Vergangenheit. Nach der im 1. Jahrhundert u. Z. erfolgten römischen Eroberung wurde sie unter dem Namen Aquincum Residenz des Statthalters; nach der ungarischen Landnahme war sie fürstliches, dann königliches Quartier und Residenz der Budaer Propstei. Nach der Gründung von Új-Buda (Neu-Ofen) wurde sie seit Mitte des 13. Jahrhunderts Óbuda (Alt-Ofen) genannt. Von da an war, sie als Stadt in Verfall geraten. Mitte des 16. Jahrhunderts wurde Óbuda in zwei Teile geteilt: der südliche Teil wurde die Stadt der Königin, der nördliche Teil wurde kirchlicher Besitz, Eigentum des Kapitels von Óbuda. Als die Türken 1541 die Festung Buda okkupiert hatten, besetzten sie auch Óbuda, das als Khas-Besitz des Sultans in die Verwaltung des Paschas von Buda kam. Zur gleichen Zeit zahlte es Zins auch seinem ungarischen Grundherrn - der in königlichem Besitz befindlichen Herrschaft der Festung Komárom (Komorn). Im Jahre 1659, also noch zur Zeit der Türkenherrschaft, schenkte Leopold I., Kaiser von Österreich und König von Ungarn - zusammen mit der ganzen Herrschaft von Komárom - Óbuda dem Grafen István Zichy, Präsident der Ungarischen Hofkammer zu Pozsony (Pressburg). Von dieser Zeit an war die Ortschaft über ein Jahrhundert lang im Besitz der Familie Zichy, ihre Rechtsstellung blieb nach wie vor oppidum (wie schon seit Beginn der Türkenherrschaft). Der königliche Fiskus erwarb im Jahre 1766 als Ergebnis eines mehrere Jahre dauernden Prozesses Óbuda zurück, das von dieser Zeit an bis 1848, bis zur Aufhebung der Leibeigenschaft ein Kronmarkt war. Nach der Niederwerfung des ungarischen Freiheitskampfes wurde Óbuda im Jahre 1849 in die Stadt Buda einverleibt. 1861 gewann es seine Selbständigkeit wieder zurück, bis es dann im Jahre 1873 als III. Gemeindebezirk von Budapest ein Teil der vereinigten Hauptstadt wurde.

Ein bestimmender Zug der geschichtlichen Topographie Óbudas ist, dass auf diesem, zur menschlichen Ansiedlung ausserordentlich

geeignetes Gebiet, eine fast zweitausendjährige Siedlungskontinuität besteht. Die archäologischen Entdeckungen erbrachten den Beweis, dass die dorfmässigen, ebenerdigen Häuser aus dem 18.-19. Jahrhundert - die im Laufe der im Jahre 1970 begonnenen Rekonstruktion des Stadtteils abgetragen wurden - in den Mehrzahl auf Fundamente aus Mittelalter erbaut wurden, die Bauten Mittelalters hingegen in sehr vielen Fällen auf Grundmauern aus der Römerzeit. Unter den bis zur Mitte des 20. Jahrhunderts bestehenden Strassenzügen von Óbuda kam an zahlreichen Stellen die Strasse aus dem Mittelalter oder der Römerzeit zum Vorschein.

Der erste detaillierte und verlässliche Stadtplan von Óbuda stammt aus dem Jahre 1778 (eine Arbeit des Kameralgeometra Andreas Kneidinger). Auf die frühere Topographie können wir nur von dieser Karte ausgehend und unter Benutzung von anderen Quellen (Konskriptionen, Contributionsbücher, usw.) zurückgehende Folgerungen ziehen.

Im Jahre 1778 waren die Grenzen von Óbuda im wesentlichen identisch mit jenen, die bis 1873 bestanden. Da in den erhalten gebliebenen Akten über die Grenzstreitigkeiten (die mit Buda, Pesthidegkut, Solymár und Üröm geführt wurden) keine Anzeichen dafür zu finden sind, dass in der Gemarkung vom Ende des 17. Jahrhunderts bis 1778 irgendeine Änderung eingetreten wäre und auch in den Quellen aus der Türkenzeit keinerlei Hinweis darauf anzutreffen ist, kann angenommen werden, dass zumindest seit Beginn der Türkenherrschaft die Stadt innerhalb der gleichen Grenzen existierte wie Mitte des 19. Jahrhunderts.

Die bebaute Fläche der Stadt dehnte sich demgegenüber in der besprochenen Zeitspanne nennenswert aus. Während der Türkenzeit war die Ortschaft - mit Ausnahme von 1596 bis 1606 - immer bewohnt; ihre ursprünglich ungarische Einwohnerschaft verringerte sich jedoch bis zum Ende des 17. Jahrhunderts sehr bedeutend, ihre Häuser nahmen einen etwas kleineren Raum ein als das Innengebiet der mittelalterlichen Stadt. Seit 1698 siedelte der Grundherr zahlreiche deutsche Kolonisten (colonus) in Óbuda an. Die neuen Einwohner füllten in den ersten Jahrzehnten den Rahmen des im Mittelalter bewohnten Gebietes aus (das sich im Süden ungefähr bis zur heutigen Perc-Gasse, im Norden bis zur Kő-Gasse - Vöröskereszt-Gasse und im Westen bis zur Fényes Adolf-Gasse erstreckt hat). Später, in den 1720-1730-er Jahren, wurden auch südlich von diesem, in dem Buda anstossenden Teil der Stadt Häuser errichtet. Um 1750 führte der damalige Grundherr, Graf Miklós Zichy, eine neuere grossangelegte Ansiedlung durch. Die damals eingewanderten Kleinhäusler bauten ihre winzigen Häuser im nördlichen Teil von Óbuda, in neuen Gassen auf; dieser Teil der Stadt wurde etwa ein viertel Jahrhundert lang nova colonia, Neu Alt-Ofen genannt. Der Stadtplan von Jahre 1778 veranschaulicht bereits das auf diese Weise angewachsene bewohnte Gebiet Óbudas.

Nach der Vertreibung der Türken wuchs also das bebaute Gebiet von Óbuda - der sich vermehrenden Ansiedler entsprechend - rasch an. Die Anzahl der Wohnhäuser stieg vom Ende des 17. Jahrhunderts bis 1778 von 70-80 auf rund 650. In der zweiten Hälfte der erörterten Zeitspanne war der Zuwachs schon wesentlich langsamer. Die bebaute Fläche dehnte sich von 1778 bis 1872 nur durch die Verlängerung einiger bestehenden Strassenzüge in westlicher und nordwestlicher Richtung und durch die Bebauung des im 18. Jahrhundert Kolnberg genannten Hügels, der die Ruinen des militärischen Amphitheaters überdeckte, aus. Die Anzahl der Wohnhäuser stieg auf ungefähr 800, wie die Contributionsbücher der Stadt, ferner der im Jahre 1810 erschienene Johann Lipszky'sche gestochene Karte von Pest-Buda-Óbuda und der von Leopold Varásdy im 1858-1861-gefertigte handschriftliche Stadtplan von Óbuda beweisen.

Die Bebauungsweise der Gründe war dorfmässig; die kleinen, zumeist aus Lehm gebauten Häuser der Bauern und Kleinhäusler waren mit ihrer kürzeren Stirnseite der Strasse zugewendet, hinten, im Hausgarten bauten die Bewohner Gemüse und Obst an und hielten ihr Geflügel.

Im 18. Jahrhundert standen in der Ortschaft nur einige Gebäude von Bedeutung: die Herrschaftsgebäude (das um 1730 erbaute gräfliche Schloss, das Haus des Hofrichters, die herrschaftlichen Keller- und Wirtschaftshäuser), ferner die kirchlichen und Gemeindebauten.

Die aus dem Mittelalter stammende Pfarrkirche wurde bis 1698 von den ungarischen Einwohnern reformierter Konfession benutzt, seit 1698 hingegen von den angesiedelten katholischen Deutschen. An Stelle dieses Gotteshauses wurde in den 1740er Jahren die auch heute noch bestehende barocke Pfarrkirche erbaut. Die Reformierten durften bis 1785 ihre Gottesdienste nur in einem kleinen Oratorium auf dem Grundstück eines ungarischen Leibeigenen abhalten (wie dies die Ausgrabungen im 20. Jahrhundert ermittelten, dieser Raum war ein Überrest des zerstörten mittelalterlichen Schlosses der Königin). Aufgrund des Toleranzediktes des Kaisers Joseph II. konnten sie im Jahre 1785 mit dem Bau der auch heute bestehenden reformierten Kirche beginnen.

Die sich in Óbuda seit den 1710-er Jahren angesiedelten Juden bauten um 1726 ihr erstes Bethaus; im Jahre 1767 liess die sich inzwischen stark vermehrte jüdische Gemeinde auf dem gleichen Grund eine neue, prunkvollere Synagoge errichten und dann am gleichen Ort in den Jahren 1820-1821 die auch heute noch bestehende grosse Synagoge im klassizistischen Stil erbauen.

In der Nähe der Pfarrkirche wurde 1756 durch Erweiterung des früheren Gebäudes das noch heute bestehende einstöckige Pfarrhaus im Barockstil erbaut.

Ein katholisches Schulhaus erwähnen die Quellen erstmals im Jahre 1733. An Stelle des kleinen, seinem Zweck nicht mehr entspre-

chenden Baus wurde Ende des 18. Jahrhunderts ein neues Schulgebäude errichtet und bald danach auch ein zweites. Gleichfalls Ende des 18. Jahrhunderts entstand die jüdische Normalschule.

Von den Gemeindebauten ist das Gemeindehaus zu erwähnen, das auch Gerichtshaus genannt wurde und das innerhalb der behandelten Zeitspanne seinen Platz zweimal änderte: Aus der heutigen Lajos-Gasse Nr. 168 wurde es zu Beginn des 19. Jahrhunderts in die seither demolierte Müllnergasse verlegt und in den 1830er Jahren an seiner heutigen Stelle am Hauptplatz aufgebaut. Erwähnenswert sind noch das Armenhaus, bzw. Spital and die beiden Wirtshäuser der Gemeinde.

Vom Ende des 18. Jahrhunderts an entstanden auf dem bewohnten Gebiet von Óbuda auch Manufakturen und Fabriken, diese aber werden in der im vorliegenden Band veröffentlichte Studie von Walter Endrei erörtert.

In den 1780er Jahren zog in das gräfliche Schloss die Militär-Montours-Commission ein, für das Präfektorat der Kronherrschaft wurde durch Umgestaltung eines Bauernhauses am heutigen Hauptplatz Nr. 4 das auch heute noch bestehende barocke Präfektoratshaus erbaut.

Strassennamen werden in Óbuda von der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts an genannt. Fast sämtliche alte Strassennamen enthalten irgendeine Information über die Geschichte der Stadt, erfolgte doch die Benennung entweder aufgrund der dort befindlichen Gebäude (Schulgasse, Spitalgasse, Temnitzgasse, Bräuhausgasse, Mohrengasse - nach einem Hausschild, das einen Mohrenkopf darstellte -, Kronengasse - nach dem Kronenwirtshaus -, Eichhorngasse - nach dem Eichhorn-Wirtshaus - usw.) oder der dortigen Bewohner (Ungargasse, Judenplatz, Hafnergasse, Lederergasse, Haltergasse, Müllnergasse) oder auch nach Funktionen bzw. Strassenrichtungen (Hauptgasse, Grünplatz, Szentendreer Gasse, Kleinzellgasse, Feldgasse, Weingartsgasse, Schiffgasse - die zum Anlegeplatz führende kleine Gasse - usw.). Von siedlungsgeschichtlichen Gesichtspunkt aus sind die Benennungen Neugasse, Nikolausgasse, Elisabethgasse interessant. Alle drei befanden sich auf dem um 1750 neu bebauten Gebiet von Neu-Alt-Ofen, und die zwei letzteren wurden nach den Vornamen bzw. den Schutzpatronen des Grundherrn und seiner Frau benannt.

In der Gemarkung standen nur einige Gebäude: die im Jahre 1723 erbaute Kapelle von Kiscell, dann das im grossen und ganzen an deren Stelle in den Jahren 1746-1758 erbaute Kloster und die Kirche der Trinitarier, die seit 1785 als Militärspital dienten und derzeit ein Museum beherbergen; die im Jahre 1700 an der Wiener Landstrasse erbaute Kapelle und Einsiedelei, deren Andenken die auch heute gebräuchliche Bezeichnung des Einsiedlerbergs bewahrt, ausserdem einige herrschaftliche Wirtshäuser, Ziegelofen und fünf Bachmühlen (s. den Artikel von Endrei).

Die Gemarkung, von der ca. 23 % Ackerland und ca. 20 % Weingarten, der Rest Wiesen, Weiden, Morast und unfruchtbares Land waren, war in Riede (Fluren) aufgeteilt. Gelegentlich der Katastralaufnahme im Jahre 1857 wurden 54 Flurnamen konskribiert. Auch die Flurnamen liefern zahlreiche Informationen: Teils wahren sie das Andenken von Bauten, Geländeobjekten (Pulverstampfmühle, Magazin, Einsiedler, Türkenstein Ried), teils verewigen sie das Bodennutzungssystem (Rosswaide, Achtmadl, Elfmadl, Gemeindewiese) oder die Qualität des Bodens (Sand-Ried, Grosser Morast) usw.

Die Untersuchung der Topographie vermag daher zahlreiche Daten zur Erforschung der Siedlungsgeschichte, der Wirtschafts- und Gesellschaftsgeschichte von Óbuda zu liefern.

ÓBUDA PARASZTPOLGÁRAINAK ANYAGI KULTÚRÁJA
ÉS TÁRSADALMA (1848-1945)¹

I. MUNKAHELY ÉS TERMELÉS

Dolgozatunk Óbuda parasztpolgárságának hagyományos anyagi kulturáját, társadalmát és életmódját² vizsgálja a magyarországi kapitalizmus időszakában.

Óbuda 1686 utáni ujránepesedésétől 1848-ig oppidum, pontosabban földesuri mezőváros volt. Ugyanaz jellemezte, mint a többi - a XVIII. század végén kb. 430 - mezővárost. Városképében egyszerre mutatott falusias és városias jegyeket, nagyobb népességet koncentrált, amely kiváltságokkal (terhek pénzbeli megváltása, egyösszeben fizetett adó, vámkedvezmények, a városi földek birtoklása, bérelt és vásárolt földek szabad elidegenítésének joga, önkormányzati-, korlátozott bíraskodási- és végrendelkezési jog) rendelkezett. Ujkori történelmének sajátos alakulása folytán a helység különböző etnikumu, foglalkozásu, vallásu, stb. emberek számára nyújtott lakó- és munkahelyet. A XVIII. század végén a lakosság kb. 70 %-a, a XIX. század első felében a lakosság 40-50 %-a jobbágnak minősül, akik részben mezőgazdasági, részben kézműipari termelést folytattak.

A feudalizmus korának lezáródásával Óbuda egyszerű mezőváros, majd 1873-ban a főváros része lett. E változások közepette is bár létszámban fokozatosan csökkenve - máig folytatódott azok sora, akik a földből vagy állataikból, illetve azok valamilyen újabb típusu hasznosításából éltek. Ezt a társadalmi réteget "parasztpolgárság"-nak nevezzük. A "polgár" terminust a jogi helyzet, a városi - sőt 1873-tól a fővárosi - lakóhely, a "paraszt" terminust elsősorban a foglalkozás és az életmód jellege indokolja.³ Dolgozatunkban tehát a paraszti kultúra egyfajta mezővárosi változatáról lesz szó, mely Óbuda egész kulturájának csupán egyik, ám kétségtelenül igen szívós részét alkotta.

Amikor 1966-ban Óbuda szanálása megkezdődött, az egykori parasztpolgárokról, ma élő utódaikról és életükről rendszeres ismereteink nem voltak s fennállt annak veszélye, hogy a városrész rekonstrukciójával - azaz a lakosság és a tárgyi világ teljes megváltozásával - e hiányok pótlásának még csak a lehetősége is örökre elvész. Képletesen szólva tehát, az utolsó órában kezdtük el azt a gyűjtést,